

Spinoza!

JUNI 2024 • JAARGANG 26

Voor het eerst:
Spinoza!
over
Spinoza

Dit nummer is het resultaat van een unieke samenwerking tussen de VFVO en de Vereniging het Spinozahuis (VHS). Niet alleen krijgen alle leden van de VFVO, maar ook alle leden van de VHS dit nummer thuisgestuurd.

vereniging
filosofiedocenten
in het voortgezet
onderwijs

vereniging
het spinozahuis

Ideeën, artikelen en opmerkingen over de Spinoza! of over filosofieonderwijs in het voortgezet onderwijs kunnen gemaild worden naar spinoza@vfvo.nl

De auteurs:

Henri Krop was 32 jaar docent geschiedenis van de wijsbegeerte aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Van 2017 tot 2021 bekleedde hij daar de leerstoel Spinoza-Studies. In 2002 verscheen de eerste druk van zijn geannoteerde vertaling van de *Ethica*, terwijl in 2014 van hem een onderzoek van drie eeuwen Spinoza-receptie, getiteld *Spinoza, een paradoxale icoon van Nederland* werd gepubliceerd.

Yoram Stein is filosofiedocent aan het Montessori Lyceum Amsterdam. Hij promoveerde aan de Universiteit Leiden op 'Spinoza's theorie van de religie en de gevolgen daarvan voor de staat en de samenleving'.

Stephan de Groot is filosofiedocent aan Academie Tien en redacteur van de *Spinoza!*.

Han van Ruler, voorzitter van de Vereniging het Spinozahuis, is professor Intellectuele Geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en vice-decaan van de Erasmus School of Philosophy. Hij promoveerde in 1995 op een bekroond proefschrift over Descartes aan de RUG en publiceerde een reeks moderne Nederlands- en Engelstalige uitgaven van zeventiende-eeuwse filosofische werken (Descartes, Geulincx, Spinoza, Leibniz). Sinds 2011 is hij General Editor van de wetenschappelijke boekserie *Brill's Studies in Intellectual History*.

Jaron Schoone is docent filosofie aan het Berlage Lyceum. Hij is afgestudeerd in de wetenschapsfilosofie en heeft onderzoek gedaan naar het gebruik van wetenschap in de rechtszaal. Als docent-onderzoeker heeft hij onderzoek gedaan naar onderwijs in relatie tot morele ontologie.

Hannah Laurens promoveerde aan de Universiteit van St Andrews. Zij doceert aan de Universiteit van Oxford. Komend academisch jaar wordt zij universitair docent aan de RUG. Zij schreef een inleiding tot *De filosofie van Adriaan Koerbagh* (Vantilt, 2019) en binnenkort verschijnt van haar hand een artikel over 'aquietudine in the TTP' in *Oxford Studies in Early Modern Philosophy*.

Eline Fennis was van 2021/2022 een van de jonge denkers des vaderlands en heeft toen op verschillende festivals mogen spreken en filosoferen. Zij studeert nu rechtsgeleerdheid in Leiden en filosofeert het liefst zo vaak mogelijk.

Joris Verheijen is historicus en filosoof, doceert filosofie aan het Cygnus Gymnasium in Amsterdam en verdedigt op 4 juli in Rotterdam zijn proefschrift over Bildung.

Michiel Leezenberg is verbonden aan de afdeling wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde onder meer *Islamitische filosofie: Een geschiedenis* (tweede editie 2008), bekroond met de Socrates-wisselbeker 2002, en een vertaling van al-Farabi's *De deugdzame stad* (2022).

Peter Jurgens is voorzitter van de Stichting Spinoza Den Haag en de Vereniging voor Wijsbegeerte te 's-Gravenhage. Hij was langjarig werkzaam als managementconsultant en heeft natuurkunde en Nederlands in Leiden en bedrijfskunde in Delft gestudeerd.

Paul Juffermans promoveerde op de godsdienstfilosofie van Spinoza en publiceerde tal van artikelen over wijsgerige ethiek in het algemeen en de filosofie van Spinoza in het bijzonder. Hij doceerde vele jaren filosofie aan verschillende HOVO-instellingen (Hoger onderwijs voor ouderen) in het land. Momenteel werkt hij aan een boek over Spinoza's *Ethica*.

Pablo M. Lamberti promoveerde in de filosofie op een proefschrift over luisteren als spirituele oefening in de oudheid. In 2021 debuteerde hij met zijn publieksboek *Strijdvaardig leven - In het spoor van Socrates, Seneca en de samoerai* (Boom 2021) en in september van dit jaar verschijnt zijn tweede boek getiteld *Een oefening in leven - Filosofie als ambacht* (Boom 2024).

Niels Hexspoor is filosofiedocent aan het ALASCA in Amsterdam. Naast filosoof is hij ook filmfanaat: elke derde dinsdag van de maand presenteert hij 'Film en Filosofie' bij filmtheater De Lieve Vrouw in Amersfoort. Ook is hij vertaler bij Boom Uitgevers. Onlangs verscheen van zijn hand een vertaling van *Objectgeoriënteerde filosofie* van Graham Harman.

J.A. Riemersma is docent filosofie aan het Cals College Nieuwegein; en is gepromoveerd aan de U.U. op een proefschrift over de vraag of de werkelijkheid 'logisch gesloten' is.

Inhoud

5 Introductie

Een einde aan het overslaan. Waarom ook jij les moet geven over Spinoza

8

Deus sive Natura. De God van Spinoza uitgelegd

12

Enquête. Leerlingen vinden Spinoza interessant

14

Denktocht door Nederland. Het leven van Spinoza met leerlingen achterna reizen

18

Kennis ontwikkelen in drie stadia. Spinoza's pragmatische kennistheorie

23 Column

Ken uzelve! Gebruik Spinoza om leerlingen aan emotionele zelfreflectie te laten doen.

24

Geen uitzonderingen. Een les over het geloof in wonderen (dat volgens Spinoza haaks staat op het idee van God)

26

Emoties. Het natuurwetmatig karakter van ons gevoelsleven

31 Column

Ben je vrij in je eentje? Het optreden van een Jonge Denker des Vaderlands op de Amsterdamse Spinozadag

32

Visualiseer het gedachtegoed van Spinoza. En doe dat met Lego!

34

"Vrede is niet de afwezigheid van oorlog." Enkele citaten van Spinoza.

36

Spinoza's politieke filosofie: Hoe kunnen er sociaal-liberale vruchten hangen aan een realistische boom?

42

"Beste Baruch, geeft lesgeven over Spinoza blijk van spruitjesnationalisme?"

44

De invloed van islamitische filosofie op het denken van Spinoza over staat en geloof

49 Column

Bestaan wonderen dan toch? Hoe is het mogelijk dat Spinoza's filosofie een maandlang volle zalen trekt in Den Haag?

50

Maarten van Buuren houdt maar niet op met schrijven over Spinoza. Ditmaal over wat Spinoza met de kwantumfysica te maken heeft.

52

Gemoedsrust. Spinoza's zoektocht naar een blijvend geluk

57

"De prins der filosofen". Dichters, denkers en revolutionairen over de waarde van Spinoza's filosofie

58

Niet alleen denken, maar ook doen. Hoe je je kunt oefenen in de ethiek

60 Film

Film en filosofie: Auschwitz en Spinoza's ontkenning van het absolute kwaad

62 Boeken

Neem Spinoza mee op je zomervakantie! Boekentips voor de ontwakende Spinoza-enthousiasteling

HOE DACHT SPINOZA OVER VRIJHEID?

Van 5 t/m 9 augustus verzorgen Tinneke Beeckman en Alexander Roose bij de ISVW de summerschool Vrijheid, over zes denkers en hun vrijheidsbegrip.

De Summerschool begint bij **Machiavelli**, die in zijn Discorsi niet de cynische machtsdenker blijkt waar men hem vaak voor aanziet, gevolgd door **De La Boétie**, die onvrije machtsstructuren analyseert, en **Spinoza**, die in zijn Ethica een persoonlijke weg naar vrijheid ontwikkelt en in zijn politieke werken pleit voor vrijheid van denken. De Verlichting en de Franse Revolutie inspireerden **Montesquieu**, die beschrijft hoe de Franse vorst en de Paus hun onderdanen besturen en daarmee ingaan tegen de vrijheid van elk individu om vorm te geven aan het eigen leven.

De Gouges stelt de onderdrukking van vrouwen en tot slaaf gemaakten aan de kaak. **Wollstonecraft** gaat in haar *Vindication of the Rights of Woman* in discussie met conservatieve denkers zoals Edmund Burke. Aan de hand van deze filosofen ontdek je hoe ons hedendaagse vrijheidsideaal tot stand is gekomen, en welke politieke uitdagingen hiermee gepaard gaan.

MELD JE AAN VIA: [ISVW.NL/VRIJHEID](https://isvw.nl/vrijheid)

ISVW
INTERNATIONALE SCHOOL
VOOR WIJSBEGEERTE

Waarom Spinoza? Introductie tot dit nummer

De filosofie van Spinoza wordt vaak overgeslagen. In dit nummer wordt beargumenteerd dat dit ten onrechte is. Spinoza's wereldbeeld, mensbeeld, ethiek, levensfilosofie en maatschappijvisie verdienen een plek in de filosofieles. Maar hoe doe je dat dan? In dit nummer vind je ook praktische tips van filosofiedocenten op de vraag hoe Spinoza te behandelen.

door Yoram Stein en Henri Krop

HET is merkwaardig dat het in *Spinoza!* zo weinig over Spinoza gaat. Dit kan twee dingen betekenen: of de Amsterdamse filosoof is zo overbekend dat we het niet meer over hem hoeven te hebben, of de inhoud van zijn denken is ons dermate vreemd dat we bij hem geen aansluiting kunnen vinden voor de oplossing van onze filosofische problemen. Het laatste lijkt het geval als men afgaat op de bestaande filosofische lespraktijk, waarin er nauwelijks tot geen aandacht

is voor Spinoza's denken. In de meest recent verschenen filosofiemethode van Boom, *Durfte denken* uit 2020 vinden we 'Spinoza' niet terug in het namenregister, en worden in het meer dan 200 pagina's tellende boek welgeteld drie zinnen aan zijn filosofie besteed. Bij de examenonderwerpen voor vwo van de afgelopen twintig jaar wordt de naam 'Spinoza' helemaal niet genoemd, terwijl daar alle aanleiding toe is bij thema's als 'rede en religie', 'vrije wil', 'scepticisme', 'het goede leven en de vrije markt' en 'de mens in relatie tot techniek'. Deze situatie staat niet los van de gang van

zaken aan de Nederlandse universiteiten. In veel opleidingen wordt nauwelijks plaats voor Spinoza ingeruimd. Dit geldt ook voor de geschiedenis van de filosofie, ook al zou volgens Hegel sinds het begin van de moderniteit iedere filosofie met Spinoza moeten beginnen, omdat hij als eerste in staat was de wereld als een substantie te denken. De moeilijkheid lijkt niet de reden, want de kantiaanse ‘synthetische oordelen a priori’ of ‘de categorische imperatief’ zijn evenmin makkelijk te doorgronden. De oorzaak lijkt eerder de opzet van onze opleidingen, die nog steeds sterk gestempeld is door Kant en het neokantianisme, die de cartesiane wending tot het subject hebben voortgezet. Het gevolg zien we in de huidige indeling van domeinen. De nadruk valt op (wijsgerige) antropologie en kenleer; twee onderdelen van de filosofie die hun ontstaan aan Kant danken. Als we de aandacht voor Spinoza als maatstaf nemen is er geen enkele reden voor een pleidooi om Spinoza uit de canon van de filosofie te halen, en wel om de simpele reden dat hij er niet in zit. Alleen tegendraadse denkers die zich buiten de dominante traditie stellen en niet langer van het subject uitgaan, zoals bijvoorbeeld de ‘drie meesters van het wantrouwen’, Marx, Nietzsche en Freud hebben hem omarmd. Antonio Negri, die als lid van de Rode Brigades in de jaren tachtig in een Italiaanse gevangenis een boek over Spinoza schreef, noemde Spinoza een ‘wilde anomalie’ van het westerse denken.

Wel behoort Spinoza al eeuwenlang tot de canon van Nederland. In 1880 werd in Den Haag het eerste standbeeld voor de filosoof in Nederland opgericht, het resultaat van een campagne van crowdfunding in binnen- en buitenland. Even later werd door een groep burgers het woonhuis van de filosoof te Rijnsburg aangekocht, dat nog steeds het enige Neder-

Antonio Negri noemde Spinoza een ‘wilde anomalie’ van het westerse denken.

Zijn monistische visie op de wereld zou eerder thuishoren in Azië.

landse museum is dat gewijd is aan een filosoof. De reden is, zoals de commissie die in 2006 de canon voor het Nederlands onderwijs in de geschiedenis in vijftig zogenoemde vensters construeerde, drieledig. Ten eerste Spinoza’s maatschappelijk belang voor de verdediging van de vrijheid van denken, spreken en religieuze tolerantie; ten tweede de rol van zijn denken in de geschiedenis van de filosofie; en tot slot het belang van zijn filosofie voor gewone mensen die er zingeving aan ontleen. Het is inderdaad fascinerend om te zien hoe al meer dan drie eeuwen ‘gewone’ mensen, niet de professionele academische filosofen, de moeite hebben genomen om samen met anderen in kringen en groepen zich over zijn werk te buigen en zich af te vragen wat de betekenis daarvan is voor hen nu. In de praktijk werden vooral mensen aange trokken die aan de ene kant teleurgesteld waren in de traditionele religies, maar aan de andere kant uit de ‘dood van God’ niet de conclusie trokken dat alles geoorloofd is.

Hier bestaat een duidelijke overeenkomst met onze leerlingen. Bijna alle leerlingen op onze scholen zullen later nooit een professionele filosoof worden en voor hen is het vak, ook op het vwo, geen voorbereiding op een latere universitaire studie. Dit betekent dat de academische filosofie niet het richtsnoer hoeft te zijn voor de inrichting van het programma van ons onderwijs.

We willen drie redenen noemen waarom Spinoza een plaats verdient. Ten eerste kan zijn herkenbaarheid hem een idool maken. Spinoza is wel ‘een paradoxale icoon’ genoemd. De reden is niet alleen zijn afkomst als ‘tweede generatie allochtoon’, maar meer nog zijn filosofie, die vanaf het begin van de achttiende eeuw als ‘oriëntaals’ te boek stond en die men als ‘niet-Europees’ beschouwde. Zijn monistische visie op de wereld zou eerder thuishoren in Azië.

Het is inderdaad opvallend dat tegenwoordig Japan en Korea sterke Spinoza-verenigingen kennen. Historisch gezien is er de invloed van Arabische denkers op zijn visie op de relatie tussen de geopenbaarde religie en de politiek. Hier is een moment van herkenning voor leerlingen, die een Arabische, Turkse of Iraanse achtergrond hebben. Spinoza’s theologie biedt verder ook een basis voor een gesprek tussen islamitische en orthodox-christelijke leerlingen en de atheïstische leerlingen.

Ten tweede is zijn denken aantrekkelijk voor leerlingen in de context van milieufilosofie. Sinds Bacon en Descartes verkondigt de filosofie de overtuiging dat er ‘een “praktische” filosofie gevonden kan worden die ons de kracht en de werking’ van de natuurverschijnselen zo duidelijk doet kennen, dat we hen “op dezelfde manier kunnen benutten, dat we als het ware heer en meester der natuur kunnen worden”¹. Wat in de zeventiende eeuw toekomstmuziek leek, is nu vergaand werkelijkheid geworden. Of toch niet? De crises rondom klimaat en milieu tonen de begrenzingen van onze veronderstelde macht over de natuur en dwingen ons opnieuw na te denken over onze relatie tot de natuur. Spinoza’s monisme is hiervoor een vruchtbaar uitgangspunt. De gedachte dat de natuur om de mens zou draaien, stelt Spinoza in de Appendix van *Ethica*, deel 1, is immers een gevaarlijke illusie. Spinozisten behoorden in de jaren zestig van de twintigste eeuw dan ook tot de pioniers van de milieufilosofie.

Ten derde kan Spinoza’s filosofie een unieke bron van zingeving zijn. In een tijd waarin men, in navolging van Humes en Kants scheiding tussen *is* en *ought*, wetenschap van moraal en politiek heeft gescheiden, vindt men in Spinoza’s filosofie nog een verdediging van wetenschap als de koninklijke weg naar het geluk. Met spijt constateerde Max Weber in zijn befaamde rede *Wetenschap als roeping/beroep* (1920), dat de wetenschap doordat zij in talloze specialismen is uiteengevallen, ons geen eenduidig beeld van de werkelijkheid meer geeft dat voor ons als oriëntatiepunt kan fungeren. Zo zijn er in Nederland momenteel meer dan vierhonderd studierichtingen. De wetenschap is bovendien een onderneming geworden die niets met ons eigen leven te maken lijkt te hebben. Velen hebben een uitweg in Spinoza gezocht en gevonden. In zijn filosofie komen leerlingen tot een nieuw,

Spinoza is de eerste moderne westerse filosoof die het lichaam bevrijdt uit een kerker van de geest en die het individu bevrijdt uit ontologische eenzaamheid en van een verlamdend schuldgevoel.

meer wetenschappelijk zelfbegrip. De mens is geen ‘geest in een machine’, want het lichaam kan denken, en aangezien ons lichaam slechts een stukje is van de gehele natuur, is het niet zo dat “ik denk”, maar dat God of de Natuur “denkt in mij”.² Spinoza is de eerste moderne westerse filosoof die het lichaam bevrijdt uit een kerker van de geest en die het individu bevrijdt uit ontologische eenzaamheid en van een verlamdend schuldgevoel. Dankzij de heldere en duidelijke lichaamskennis waar wij allen over beschikken, een kennis die

niet alleen een denken, maar ook een voelen en een handelen is, kunnen wij met Spinoza’s filosofie het subject-denken en haar kinderen, solipsisme, relativisme en scepticisme, achter ons laten. Voor onze leerlingen betekent dit dat zij zich met Spinoza kunnen ontworstelen aan de gedachte en het gevoel dat zij als denkende geesten los staan van hun lichamen en dat zij als individuen afgescheiden zijn van elkaar en van de hun omringende wereld. Deze editie van *Spinoza!* is het gevolg van een bijzondere samenwerking met het oudste Nederlandse filosofische genootschap, de Vereniging het Spinozahuis (1897). In dit nummer staan twee vragen centraal. Waarom zou je Spinoza’s filosofie willen onderwijzen in het voortgezet onderwijs en 2) Hoe zou je dat kunnen doen? Deze uitgave biedt relatief wat langere artikelen over de wijsgerige antropologie, kenleer en wetenschapsfilosofie, ethiek en sociale filosofie van Spinoza. Daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan Spinoza’s metafysica en godsdienstfilosofie, twee domeinen die niet in de syllabus staan, voor zijn persoonlijke levensverhaal en voor zijn invloed op anderen. Leraren hebben verder in relatief kortere stukken ideeën aange dragen hoe je theorieën in de klas zou kunnen behandelen. Ook worden er suggesties tot verder lezen gedaan. Wij hopen dat dit nummer van enig nut zal blijken te zijn, in de eerste plaats voor filosofieleraren, maar ook voor anderen die het waardevol vinden om van het gedachtegoed van Spinoza nader kennis te nemen en te bediscussieren.

.....
¹ Geciteerd uit Descartes’ *Discours de la méthode*
² *Ethica*, deel 2 stelling 11. In het vervolg wordt een dergelijke verwijzing als volgt afgekort: E2s11.

God en wereld bij Spinoza

Spinoza's hoofdwerk, de *Ethica*, begint met God en eindigt met een lyrische beschrijving van "de intellectuele liefde tot God". Wie over Spinoza lesgeeft, kan er niet omheen iets te zeggen over God. Maar waarom zou je het met leerlingen überhaupt nog over God hebben?

door Henri Krop en Yoram Stein

DE vraag naar God als de eerste oorzaak van de hele werkelijkheid, werd vanouds gesteld in de 'eerste filosofie'. De vraag naar de aard van de werkelijkheid kan aan bod komen bij metafysica. Maar ons curriculum, dat sterk

geënt is op de wijsbegeerte van Kant, kent geen apart domein metafysica meer. Het metafysische denken, dat begint bij Plato en Aristoteles en in de middeleeuwen door christelijke, islamitische en joodse denkers werd voortgezet, wordt niet behandeld. Men volgt Kant in het oordeel dat we hier toch nooit kennis over kunnen verkrijgen. Volgens Kant geven de wetenschappen ons

immers alleen maar kennis van de verschijnselen: de dingen 'voor ons' en niet van de dingen 'op zichzelf'. De metafysica werd door toedoen van Kant een illusie, die men, net als bordelen, hoogstens tolereert, maar waar een volwassen geworden mensheid maar beter afscheid van kan nemen. In de negentiende eeuw bleef dit oordeel in eerste instantie zonder gevolgen.

Positivisten als Comte en Mill meenden dat de wetenschappen samen de rol van de metafysica konden overnemen, omdat zij niet alleen een verklaring bieden hoe het universum werkt, maar ook onze morele en politieke vragen zouden kunnen beantwoorden. In deze zin was wetenschap wijsheid. Aan het einde van de negentiende eeuw sloeg de twijfel toe en verbrokkelde de wetenschap. De natuurwetenschappen, die proberen te verklaren op basis van wetten, werden gesteld tegenover de geesteswetenschappen, die proberen het unieke te 'verstaan'. Verder verloor de wetenschap zijn normatieve betekenis. Zoals Max Weber in zijn befaamde rede *Wetenschap als beroep/roeping* (1920) stelde, heeft de wetenschap na de Verlichting de wereld 'onttoverd', dat wil zeggen van haar betekenis beroofd. De huidige wetenschap kan ons wel vertellen wat effectieve middelen zijn om iets te bereiken (dus een vorm van technologie), maar kan niets kan over de waarde van de doelen die we daarmee beogen. Voor een antwoord op de vraag naar de zin van het leven en de betekenis van de dingen die we doen in ons (samen)leven, moeten we elders te rade gaan. Dit kan bijvoorbeeld bij de traditionele religies, maar dan moet men wel, zo merkt Weber ironisch op, bereid zijn 'het sacrificium intellectus' te brengen, ofwel vrij vertaald, het verstand op nul te zetten. Wetenschap is daarmee 'waardevrij'.

Aan het dilemma dat Weber schetst: rationeel maar zinloos, tegenover zinvol maar irrationeel, hebben velen geprobeerd te ontkomen. Dilthey bijvoorbeeld voerde het begrip 'wereldbeschouwing' in. Bij de opbouw daarvan spelen niet alleen de cognitieve, maar ook de evaluatieve en wilsmatige aspecten van de menselijke ervaring een rol. Zij krijgen in verschillende mate vorm in literatuur, religie en in de traditionele wijsbegeerte. In de metafysica probeerden filosofen deze vormen van menselijk ervaren te conceptualiseren en tot een rationeel samenhangend geheel te brengen. Al deze vormen van denken zijn subjectief,

Volgens Spinoza is het een grote vergissing om God een persoon te noemen, want tussen God en mens bestaat even weinig overeenkomst als tussen het sterrenbeeld Hond en het blaffende dier.

want een roman of schilderij brengt een persoonlijke ervaring van de wereld tot uitdrukking. Dat ze desondanks niet irrationeel of willekeurig zijn, blijkt uit de geschiedenis van de filosofie. Volgens Dilthey laten zich daarin drie telkens terugkerende typen van wereldbeschouwing onderscheiden. Een daarvan is het monistisch spinozisme, dat niet alleen een onderstroom is in de Europese traditie, maar ook prominent aanwezig is in het oosterse denken. Sinds de negentiende eeuw vond deze beschouwingwijze van de wereld binnen, maar vooral ook buiten de academische wereld aanhang bij hen, "die de traditionele religies ontgroeid waren", omdat zij zo hun behoefte tot wereldoriëntatie konden bevredigen.

De metafysica werd tot Spinoza gekenmerkt door een dualisme tussen het oneindige denken van God en de eindige materiële wereld. Spinoza verwerpt dit dualisme krachtiger dan elke andere vroegmoderne filosoof. Waar Descartes de *res cogitans* en de *res extensa* tegenover elkaar stelt, is God volgens Spinoza niet enkel geestelijk, maar tegelijkertijd ook ruimtelijk. Het geestelijke en het fysieke ziet Spinoza als 'attributen' die beiden behoren tot de aard van God. Omdat de gehele werkelijkheid in God is, zijn beide dus aanwezig in alle dingen die we tegenkomen. Ook de dieren en planten, en zelfs de zogenoemde "dode dingen" kennen naast een materieel ook een geestelijk aspect.

Het dualisme is volgens Dilthey een consequentie van het joods-christelijke monotheïsme (misschien had hij hier islamitisch aan moeten toevoegen). Dit gaat ervan uit dat de wereld het product is van een in vrijheid scheppende God, die de wereld overeenkomstig zijn wilsbesluit heeft geschapen. Volgens Spinoza is het een grote vergissing om God een persoon te noemen, want tussen God en mens bestaat even weinig overeenkomst als tussen het sterrenbeeld Hond en het blaffende dier. In de Appendix van het eerste deel van de *Ethica* keert hij zich tegen de vooroordelen die de mensen over God koesteren. Mensen beelden zich bijvoorbeeld in dat God de mens als heersers over de natuur heeft aangesteld en God de mens belooft als hij doet wat overeenkomstig is met Zijn wil en met rampen straft als hij zondigt. Spinoza definieert God "als een substantie die uit oneindige attributen bestaat..."¹ Hiervan kennen we er twee, namelijk denken en uitgebreidheid. Belangrijk is dat Spinoza God een 'substantie'

noemt, iets dat op zichzelf bestaat. Spinoza gaat de consequenties na van de aloude tegenstelling tussen de dingen die onafhankelijk bestaan en sinds Aristoteles ‘substanties’ genoemd worden, en de dingen die voor hun bestaan van iets anders afhankelijk zijn en die ‘modi’, ofwel bestaanswijzen heten. In zijn uiterst spaarzame ontologie bestaan dus slechts twee soorten zijnden: een zelfstandige substantie en de daarvan afhankelijke modi. In de eerste vijftien stellingen van de *Ethica* leidt Spinoza af dat er slechts één substantie kan zijn. Hij neemt daarmee een holistisch perspectief op de werkelijkheid in. Andere ‘dingen’ zijn afhankelijk van deze substantie, maar ook van elkaar.

Dit geldt op elk moment van hun bestaan, maar ook het verstaan ervan, want we begrijpen de dingen altijd door weer andere zaken. Zij hebben dus de status van modi. God is de enige substantie en is tegelijk ook de oorzaak van alles, waarbij het veroorzaakte gevolg nooit los kan bestaan van de oorzaak. Deze oorzaak is daarmee immanent. God en de wereld bestaan, anders dan het dualisme het wil hebben, niet apart van elkaar, maar zijn

Omdat de natuurwetten altijd en overal gelden, verwerpt Spinoza’s monisme de gedachte dat de mens op een bepaalde manier buiten de natuur staat.

onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Dit monisme brengt Spinoza kernachtig tot uitdrukking in stelling 15 van *Ethica* deel 1: “Alles wat is, is in God en niets kan zonder God bestaan of worden gedacht.” Met dat alles in God is, bedoelt Spinoza dat de verschillende dingen die we in de wereld aantreffen geen op zichzelf bestaande objecten zijn, maar allemaal verschillende uitdrukkingsvormen zijn van één en hetzelfde ding waar zij van afhankelijk zijn. Vergelijk het met de golven van de zee, die afhankelijk zijn van de oceaan, of mijn kloppende hart dat afhankelijk is van de rest van mijn lichaam, dat op zijn beurt weer afhankelijk is van tal van andere lichamen. De natuur is daarom “één individu, waarvan de delen, dat wil zeggen, alle lichamen op een oneindig aantal manieren veranderen” maar waarbij het geheel niet verandert. De gehele natuur is God. In het voorwoord tot het vierde deel van de *Ethica* gebruikt Spinoza hiervoor de beroemde formulering ‘Deus sive Natura’ (God, ofwel de natuur). Met ‘natuur’ bedoelt Spinoza de natuur zoals we die kennen in de universele natuur-

wetten. Omdat de natuurwetten altijd en overal gelden, verwerpt Spinoza’s monisme de gedachte dat de mens op een bepaalde manier buiten de natuur staat. Er is geen uitzonderingspositie voor de mens. De mens is onderdeel van de natuur, dat wil zeggen, de mens is net zo onderhevig aan de natuurwetten als ieder ander ding in de natuur. Spinoza gebruikt ‘natuur’ ook voor de specifieke aard van een bepaald ding. Alle dingen hebben hun eigen natuur of aard die bepaald is door de goddelijke natuur of aard. ‘Zo zijn bijvoorbeeld de vissen door de natuur gedetermineerd om te zwemmen en de grote om de kleine op te eten.’² In die zin zou je kunnen zeggen dat alles volgens Spinoza niet alleen ‘in God’ is, maar dat God ook ‘in alles’ is, omdat “alles wat bestaat op een welbepaalde wijze de macht van God uitdrukt die de oorzaak van alle dingen is”.³

Atheïst of mens dronken van God?

Spinoza is vaak een atheïst genoemd vanwege zijn verwerping van het bestaan van een persoonlijke God. Zelf heeft Spinoza zich altijd sterk tegen dit etiket verzet. In een brief reageert hij op de beschuldiging goddeloos te zijn en vraagt hij zich retorisch en behoorlijk emotioneel af of hij soms alle godsdienst afwijst “die stelt dat God moet worden beschouwd als het hoogste goed en dat hij als zodanig met een vrij gemoed bemind moet worden? En dat alleen hierin ons hoogste geluk en onze hoogste vrijheid bestaat?” Omdat Spinoza’s filosofie begint met God en eindigt met de intellectuele liefde tot God, heeft de Duitse romantische dichter Novalis, Spinoza een mens die dronken is van God genoemd.

Spinoza staat ook bekend als pantheïst, zeker sinds de Pantheïsmusstreit (1785-1790). Dit conflict over de implicaties van Spinoza’s filosofie brak in Duitsland uit, nadat Friedrich Heinrich Jacobi had beweerd dat elk verlichtingsdenken dat alleen de rede als criterium voor waarheid aanvaardt, moet uitmonden in een universeel determinisme en ontkenning van menselijke vrijheid. Alleen een doodssprong in het geloof kan ons van zulk koud rationalisme bevrijden. Het motief om de strijd aan te gaan tegen de erfenis van Spinoza, kreeg Jacobi toen de befaamde toneelschrijver Lessing op zijn sterfbed had toegegeven dat er voor hem geen andere filosofie bestond dan de filosofie van Spinoza, omdat hij het godsbegrip van het christelijk monotheïsme niet langer kon aanvaarden.

Omdat Spinoza’s filosofie begint met God en eindigt met de intellectuele liefde tot God, heeft de Duitse romantische dichter Novalis, Spinoza een mens die dronken is van God genoemd.

Pantheïsme betekent in geval van Spinoza niet de vergoddelijking van dingen als bomen of dieren. God, die je in modern wetenschappelijke termen zou kunnen begrijpen als oneindige energie of informatie in alle dingen, noemt hij de naturende natuur, terwijl de dingen te beschouwen zijn als de genatuurde natuur. Een betere term is dan wellicht ‘panentheïsme’, ofwel de gedachte dat alles in God is. In zijn *Ethica* werkt Spinoza een ethiek op basis van deze wereldbeschouwing uit.

Hierin formuleert hij een aantal richtlijnen voor ons handelen om te komen tot wat hij ziet als onze bestemming: door godskennis “de intellectuele liefde tot God” verwerven die in ons diepe gevoelens van zielsrust en geluk veroorzaakt.

Waarom Spinoza’s God behandelen?

Spinoza’s wereldvisie overstijgt de weberiaanse tegenstelling tussen een waarde vrije wetenschap enerzijds en een irrationele religie of ideologie anderzijds. Zijn monisme gaat uit van wetenschap, want “hoe meer we de dingen kennen, hoe meer we God kennen”, zo schrijft hij. Tegelijkertijd erkent het dat de moderne wetenschap, die enkel aandacht heeft – en moet hebben – voor de modi en de relaties daartussen er niet in zal slagen te komen tot het begrijpen van het geheel. Het laat daarmee veel aspecten van ons menszijn onbevredigd. Spinoza’s monistische filosofie bekritiseert de op het monotheïsme gebaseerde antropologie die de mens, als evenbeeld van God, buiten de natuur plaatst. De baconiaanse gedachte dat de mens heerser over de natuur kan zijn en de natuur van buitenaf zou kunnen sturen en manipuleren, een manier van denken die aan de basis ligt van onze enorme problemen met klimaat en milieu, wordt door Spinoza radicaal van de hand gewezen. Spinoza’s metafysica biedt zo een alternatief voor de wijsbegeerte van Kant die zich niet uit het dominante dualisme heeft los kunnen maken. Aandacht daarvoor vormt een verrijking voor het filosofie-onderwijs op de middelbaar school dat, zoals op de site van de VFVO te lezen valt, ten doel heeft om middelbare scholieren te helpen om zich te “verhouden tot zichzelf, anderen en de wereld om hen heen”.

.....
1 *Ethica* deel 1, definitie 6
2 TTP 16 § 2
3 E1s36

Aldus spraken de leerlingen – over Spinoza

Wat is de klassieke fout van de leraar - zelfs (of vooral?) van de filosofieleraar? Precies, alleen maar zelf aan het woord te zijn. Het filosofieonderwijs is misschien trots op haar vermogen tot levendige dialoog; in de praktijk komt het regelmatig neer op een statische monoloog.

door Stephan de Groot

IN dit nummer van *Spinoza!* over Spinoza hebben wij willen voorkomen dat het ‘wij denken over’ uitmondt in een groepje filosofieraren en -experts die aan het oreren zijn over het belang van Spinoza. Zo krijgt het gesprek over Spinoza net zo’n niche als dat Spinoza nu zelf in het onderwijs heeft. Bovendien, als we het hebben over de inhoud van ons onderwijs, moeten we dan niet ook de ‘slachtoffers’ van dat onderwijs zelf aan het woord laten? Daarom hebben we deze keer ook de leerlingen ‘laten denken over’ de hoofdvraag van deze

. Hieronder het verslag.

De lessen

In een drietal lessen werd aan twee samengestelde klassen 4 havo/vwo allereerst de hoofdvraag van dit nummer gesteld en besproken. Is het terecht dat een van Nederlands grootste filosofen zo’n kleine plek in het Nederlands filosofieonderwijs heeft? Vervolgens hebben de leerlingen onderzoek gedaan en uitleg gekregen over welke grote vragen in het werk van Spinoza voorkomen. Deze vragen werden in de tweede les in groepjes verdeeld en met de leraar besproken. Twee vragen waren daarin vooral aan de orde: wat dacht

Spinoza? En: wat denk je zelf? In de derde les werd een enquête ingevuld over de grote vragen en werd ook teruggerepen op de hoofdvraag. De grote vragen waren als volgt: Wat is God? Wat is liefde? Bestaat vrije wil? Hoe word je gelukkig? Hoe moet je omgaan met je emoties? Is democratie een goede staatsvorm? De lessen werden uitgevoerd, de enquête door (de meeste) leerlingen ingevuld. De resultaten stroomden binnen.

De resultaten

Nu, wat denken onze leerlingen? De grote vraag die het meest aanspreekt is die over de aard van God, met op een gedeelde tweede plaats de vragen over liefde en emoties. In de lessen valt dit ook op: de meeste tijd gaat uit naar het bespreken van de godsvraag. En terecht, bij Spinoza is dit immers ook (de basis van) alles. Verder is opmerkelijk dat deze vraag vrijwel unaniem de leerlingen met een islamitische achtergrond interesseert. “Wat hij denkt komt voor een groot deel overeen met hoe wij over God denken.”¹ Al wordt wel genuanceerd: ‘Wij denken ook dat God de oorzaak van alles is, maar het gaat te ver om te zeggen dat hij alles is. Hij is niet deze stoel of tafel.’ Eén leerling heeft ook duidelijk kritiek op Spinoza’s idee van God: “religie bestaat toch vooral om antwoord te geven op vragen waar de wetenschap niet op kan antwoorden? Maar zelfs als de wetenschap alles verklaart, zou Spinoza nog steeds zeggen dat God bestaat. Of God dan wel of niet bestaat, is om het even.” Twee klasgenoten naast deze leerling knikken lichtjes mee.

De meeste leerlingen geven als mogelijke reden dat Spinoza zo weinig op school voorkomt, dat zijn ideeën wellicht te moeilijk zijn. Een aantal voegt toe dat zijn ideeën ook tegenwoordig misschien nog te gewaagd zijn. Is dit zo? Zijn de ideeën van Spinoza te gewaagd of te moeilijk? Of is dit een goede reden om een filosoof niet in het curriculum op te nemen? De synthetische oordelen van Kant zijn ook geen appeltje-eitje. En ‘God is dood’ is niet per se (maar hier valt over te denken) de light-versie van ‘God is alles’. Is een goede filosoof niet altijd moeilijk en, tenminste een beetje, gewaagd? Maar voor de statistische apasionados onder ons is hier de hoofdmaaltijd: op de vraag of er meer Spinoza in het curriculum zou moeten, zegt driekwart (!) van de leerlingen ‘ja’. Als reden daarvoor worden, niet geheel een verrassing, vooral zijn ideeën over God genoemd. Maar iemand

Is een goede filosoof niet altijd moeilijk en, tenminste een beetje, gewaagd?

geeft ook aan: ‘hij denkt echt weer heel anders dan anderen, en het is goed om over meerdere perspectieven op het leven te leren.’ Driekwart dus. Is hiermee de zaak gesloten?

De enkelingen

De stemming is niet unaniem. Een klein aantal leerlingen vindt Spinoza ook gewoon “een beetje gek”. Eén enkele leerling is in het bijzonder teleurgesteld. In zijn onderzoek naar Spinoza’s ideeën over democratie komt hij erachter dat Spinoza wel vóór democratie is, maar dat het volk uiteindelijk toch heel weinig te zeggen heeft. Een kort gesprek hierover kon niet wegnemen dat de leerling oordeelt dat Spinoza zichzelf tegensprekt en dat het “best begrijpelijk is dat hij niet in het curriculum staat.”

Maar dan is er ook een andere enkeling. Eén leerling blijft aan het einde van de laatste les plakken. De laatste tijd is hij veel bezig met meditatie en veel van zijn inzichten tijdens het mediteren ziet hij nu plotseling bij Spinoza terug. “Ik geloof niet in een God als een soort mannetje boven op een wolk, maar ik geloof wel in een soort universele energie die in alles zit.” Daarna hebben we het nog over hoe bijzonder het is als je een schrijver of denker tegenkomt die net zo denkt als jij, als een soort goede vriend, een metgezel op jouw levenspad. Dan wensen we elkaar een goed weekend. Een sentimentele leraar blijft achter.

Tot slot: vervolgvragen

Spinoza is, aldus spraken de leerlingen, moeilijk, met aansprekende ideeën, en soms een beetje gek. Hij wekt hier en daar de verontwaardiging, maar hij kan ook inspireren. Een echte filosoof dus! Is dit niet een prima lijstje met voorwaarden die we kunnen stellen aan iedere filosoof in ons curriculum? Met zijn idee over God vindt Spinoza een gat in de markt (én het goede leven). Maar wat nu? Wat moeten we met deze enkeling - Spinoza? Wat zou hij zelf hierover te zeggen hebben? Is het belangrijk zoveel mogelijk ideeën in ons curriculum te incorporeren - God is immers oneindig? Of is het een taak voor ons om leerlingen, zelf weer enkelingen, te ondersteunen zichzelf, als één uiting van het goddelijke, ten volle te ontwikkelen, en hen daarin filosofen als metgezellen aan te reiken? En dus, wanneer je dan die universele energie voelt, zoals Spinoza, de gevallen geparafraseerd en/of samengevat. Gepoogd is zoveel mogelijk van het letterlijke antwoord terug te laten komen.

Projectweek over Spinoza's leven

*Op reis van Amsterdam naar Den Haag
in vijf dimensies*

Met leerlingen kun je – als je tijd hebt, zoals ik had tijdens een ‘projectweek’ van mijn school – Spinoza's leven achterna reizen. We deden dat in samenwerking met Stichting de verborgen stad, die langs technologische weg probeert om de zeventiende eeuw in vijf dimensies weer tot leven te wekken.

door Yoram Stein

Projectonderwijs

Vier ingrediënten voor een succesvol project zijn volgens mij:

- Leerlingen gaan de school uit om iets van de wereld te ontdekken.
- Leerlingen komen in contact met mensen van buiten de school.
- Leerlingen maken iets waar ze trots op kunnen zijn (een product).
- Leerlingen gaan de samenhang tussen vakken zien door vakoverstijgende inhoud

Storytelling

Onze Spinoza-reis begon in de openbare bibliotheek van Amsterdam aan het Oosterdok. Allereerst moesten de leerlingen inloggen op hun iPads en even oefenen met het opnemen van audiomateriaal. Toen dat eenmaal gelukt was, kregen ze een instructie over het maken van podcasts. Mijn broer, Jair Stein, die met zijn podcasts internationaal prijzen heeft gewonnen, deelde niet alleen inzichten over de techniek, maar vooral over de kunst van het vertellen van een goed verhaal. Een goed verhaal, zo stelde hij, heeft altijd een soort spanning. Als voorbeeld liet hij een podcast van één minuut horen waarin een vrouw vol liefde vertelde over hoe prachtig de natuur was waar zij in opgroeide. Het duurt even voordat de luisteraar beseft dat deze ‘gelukkige jeugd’ zich afspeelt in een Japans interneringskamp. Dergelijke contrasten zou je ook kunnen gebruiken in podcasts over Spinoza. Neem bijvoorbeeld het verhaal van Adriaan Koerbagh, de vriend van Spinoza die zijn spottende boeken over de kerk en de Bijbel moest bekopen met de dood. Koerbagh stierf in het Rasphuis, een gevangenis die ironisch genoeg juist bedoeld was als een humanistische verbetering op het strafstelsel. Een ander mooi contrast: in de Kalverstraat, waar vroeger deze gevangenis was, is nu een luxueus overdekt winkelcentrum.

Vrijheid

Daarna sprak filosoof Nanda van Bodegraven van het project Vrijheid van Amsterdam over de filosofische wandelroutes die zij heeft uitgezet in Amsterdam. Op tegels langs deze wandelroutes staan filosofische citaten van denkers die hier in de Gouden Eeuw naartoe trokken. Amsterdam was immers een van de weinige plaatsen ter wereld waar enige vrijheid van denken en publiceren bestond. Dat die vrijheid ook niet al te groot was, blijkt wel uit het verhaal van Adriaan Koerbagh. Niettemin was het hier nog altijd een stuk beter dan in de andere Europese landen.

Op tegels langs deze wandelroutes door de stad staan filosofische citaten van denkers die hier in de Gouden Eeuw naartoe trokken.

Vijf dimensies

Vervolgens kregen leerlingen een presentatie van Theo Pronk van Stichting de verborgen stad. Deze stichting probeert de zeventiende eeuw weer tot leven te wekken met 5D-technologie. Op je telefoon of je VR-bril zie je dan in 3D een stukje van Nederland zoals dat eruit moet hebben gezien in de zeventiende eeuw.

De vier dimensies zijn lengte, breedte, diepte en tijd; de vijfde dimensie is informatie. Het doel van dit project is dat leerlingen met hun podcasts de informatie aan gaan leveren voor een reis langs Spinoza's leven. De leerlingen maken op deze manier een audiotour voor hun leeftijdsgenoten.

Spinoza in de canon

De laatste spreker was Henri Krop, emeritus hoogleraar Spinozastudies. Hij vertaalde Spinoza's hoofdwerk, de *Ethica*, en schreef een dikke studie over de 350 jaar oude receptiegeschiedenis van Spinoza, getiteld *Spinoza, een paradoxale icoon van Nederland*. Op de voorkant van zijn boek zie je het oude briefje van duizend gulden waarop de beeltenis stond van Spinoza. Henri Krop sprak over de drie redenen waarom de commissie voor

Filosoof Nanda van Bodegraven bij een van de tegels van de Filosofische wandelroute in Amsterdam

ROEL SIEBRAND

Het Spinozahuis in Rijnsburg

de canon ervoor gekozen heeft Spinoza in de canon op te nemen. Ten eerste noemde de commissie het maatschappelijk belang van zijn verdediging van de vrijheid van denken, spreken en religieuze tolerantie, ten tweede het belang van zijn denken voor de geschiedenis van de filosofie, en tot slot het belang van zijn filosofie voor gewone mensen die er zingeving aan ontleen. Krop vertelde ook Spinoza's levensverhaal aan de hand van de plaatsen waar Spinoza gewoond heeft.

Leermomenten

De eerste dag was bij nader inzien te lang en te zwaar voor de leerlingen die zelf bijna allemaal geen filosofie hadden, waarvan sommigen voor dit project gekozen hadden, maar ook een flink deel hier maar toevallig bij ingedeeld was. Dat maakte het wel een uitdaging om deze groep te enthousiasmeren. Veel van deze leerlingen wisten niet wat hen overkwam, omdat ze zo veel nieuwe informatie over zich uitgestort kregen. Ze kwamen uiteindelijk weer een beetje tot leven toen ze de sprekers mochten interviewen voor hun podcasts.

Spinoza lijkt een van de eerste moderne, geseculariseerde mensen te zijn geweest met zijn geheel eigen filosofische religie.

Amsterdam: Jodendom

De tweede dag hebben we de jeugd van Spinoza in de oude joodse buurt van Amsterdam onderzocht. Leerlingen mochten naar binnen in de indrukwekkende Portugese synagoge en leerden daar iets over het jodendom en de joodse opvoeding die Spinoza als kind van Portugese vluchtelingen in Amsterdam kon hebben. Ook kregen de

leerlingen een rondleiding in het Joods museum. Het was bijzonder om te merken dat leerlingen oprecht geïnteresseerd waren. Spinoza's jeugd eindigde met zijn verbanning uit de joodse gemeenschap in 1656.

Rijnsburg: collegianten

De derde dag werd nog beter, want toen gingen we met de trein naar Leiden en van daar met de bus naar Rijnsburg. Daar staat een klein museum genaamd het Spinozahuis. Hier woonde Spinoza tussen 1661 en 1663. Je merkt dan echt hoe blij leerlingen zijn als ze op reis kunnen gaan, een beetje zoals koeien zich voelen als ze na een hele winter op stal te hebben gestaan de wei in mogen.

Net zo uitgelaten als deze koeien zag ik leerlingen gearmd door de straten van Rijnsburg huppelen. Hier leerden ze wat over de collegianten, de kring van vrijzinnige christenen waar Spinoza in terecht kwam, nadat hij verbannen was uit de Portugese Joodse gemeente. Niet dat hij zich bekeerde tot het christendom, en dat maakt hem ook zo uniek. Spinoza lijkt een van de eerste moderne, geseculariseerde mensen te zijn geweest met zijn geheel eigen filosofische religie. Hier begon hij aan zijn eerste hoofdwerk: de *Ethica*.

Wiskunde

In het Spinozahuis kregen de leerlingen van de met ons meegereisde professor Henri Krop uitleg over de zeventiende-eeuwse boeken die Spinoza in zijn boekenkast had staan. Zo liet hij hen een Latijnse vertaling zien van de complete werken van Aristoteles en een boek van Constantijn Huygens, uitvinder van het slingeruurwerk en ontdekker van de manen van Saturnus (Spinoza sleep de lenzen voor zijn telescoop). Krop liet hen zien dat in de werken van Aristoteles geen wiskunde te vinden is, terwijl dat in het werk van Huygens wel zo is, en vroeg hen waarom zij wiskunde krijgen op school.

Het was interessant om te merken dat leerlingen geen antwoord wisten te geven op deze vraag. Ze begrepen zelf niet waarom ze wiskunde kregen. Henri Krop heeft hen toen uitgelegd dat in de zeventiende eeuw ontdekt werd dat 'het boek van de natuur in de taal der wiskunde geschreven is'. Wiskunde helpt ons om de natuurwetten zeer exact te beschrijven. Zo exact dat we op grond van deze wetten wetenschappelijke voorspellingen kunnen maken.

Einstein

Ook mooi vonden de leerlingen de handtekening van Albert Einstein in het gastenboek van het Spinozahuis. Het is bekend dat hij een groot liefhebber van de filosofie van Spinoza was. Toen Einstein in 1929 een telegram kreeg van een rabbijn met de vraag of hij in God geloofde, antwoordde hij dat hij geloofde in de God van Spinoza.

Den Haag: 'Ultimi barbarorum'

De vierde dag gingen we naar Den Haag. Het was die dag prachtig weer en de leerlingen waren daardoor misschien nog

Toen Einstein in 1929 een telegram kreeg van een rabbijn met de vraag of hij in God geloofde, antwoordde hij dat hij geloofde in de God van Spinoza.

vrolijker dan de dag ervoor. Ze vonden het ook erg leuk om welkom geheten te worden in het laatste huis waar Spinoza geleefd heeft (en uiteindelijk gestorven is) en waar hij zijn tweede hoofdwerk voltooide: het *Theologisch-politiek Traktaat*. Voor de deur op de Paviljoensgracht in Den Haag staat een prachtig standbeeld van Spinoza, en daar niet ver vandaan is de Nieuwe Kerk, waar hij begraven ligt en waar er een gedenksteen voor

hem is opgericht. De leerlingen kregen in de bibliotheek een lezing over Spinoza's hoofdwerk, de *Ethica*, en volgden een rondleiding door Den Haag om daar te zien waar onder anderen de gebroeders De Witt in stukken werden gescheurd

door een woedende menigte in het rampjaar, 1672. Spinoza wilde toen overigens naar buiten gaan om hiertegen te protesteren. Op een bord had hij de woorden geschreven 'ultimi barbarorum' (ultieme barbaren), maar werd door zijn hospita tegengehouden, hetgeen waarschijnlijk zijn redding is geweest.

Afsluiting

De vijfde dag, vrijdag, waren de leerlingen bezig met het editen van hun podcasts. Dat was achteraf te weinig tijd om het goed te doen, en ook waren ze vaak veel te schools en niet gemaakt met het doel om mensen echt in een spannend verhaal over Spinoza te lokken. Kortom, volgend jaar is er veel ruimte voor verbetering, maar ik hoop dan zeker nogmaals de Spinoza-reis met leerlingen te kunnen maken. En als jij, waarde collega, eenzelfde reis met jouw klas zou willen maken, denk ik gaarne met je mee.

Op een bord had hij de woorden geschreven 'ultimi barbarorum', maar werd door zijn hospita tegengehouden, hetgeen waarschijnlijk zijn redding is geweest.

Kennis- theorie en wetenschaps- filosofie bij Spinoza

Descartes laat de filosofie beginnen met de vraag naar de oorsprong en betrouwbaarheid van onze kennis. Spinoza begint daarentegen bij de vraag naar het werkelijk bestaande.

door **Henri Krop**

HET eerste deel van de *Ethica*, met de uitdagende titel 'God', is dan ook gewijd aan de metafysica. Hij concludeert dat we de werkelijkheid, vanwege haar samenhang, moeten zien als één enkele substantie. Deze ene substantie laat zich 'God' noemen, omdat alle dingen er in hun bestaan en worden van afhankelijk zijn. Dit antwoord is nog in te passen in de joods-christelijke en islamitische tradities. Dit wordt anders wanneer Spinoza ook beweert dat "geen substantie buiten God kan bestaan of gedacht worden"¹ en "alle dingen in God zijn en niets zonder God kan bestaan of gedacht worden"². Terecht noemt Hegel Spinoza een 'a-kosmist' – een woord dat hij vormt naar analogie van a-theïst –, omdat Spinoza de

eigen werkelijkheid van de wereld niet aanvaardt. De dingen om ons heen, zoals bergen, rivieren of mensen, geeft Spinoza immers de status van 'modi', oftewel bestaanswijzen. Met dit begrip, dat net als het begrip 'substantie' uit de aristotelische traditie komt, worden de eigenschappen van de substanties aangeduid. Deze eigenschappen kunnen veranderen zonder dat het wezen van de substantie anders wordt. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de lichaamskleur van mensen. Vanwege dit gebruik van aristotelische begrippen is Spinoza wel de 'laatste middeleeuwse filosoof' genoemd. Later ging men, zonder deze scholastieke termen nog te gebruiken, van 'monisme' of zelfs 'pantheïsme' spreken om Spinoza's visie op de werkelijkheid te omschrijven. Daardoor lijkt ze nog steeds actueel.

Voor een goed begrip van Spinoza's kentheorie zijn verder nog twee andere grondgedachten die uit Spinoza's monisme voortvloeien van belang. Allereerst, het parallelisme: de modi in het universum zijn manifestaties hetzij van het denken hetzij van de materie. Vanwege haar drie dimensies, namelijk lengte, breedte en hoogte, laat de stof zich als uitgebreidheid beschouwen. Zowel denken als uitgebreidheid noemt Spinoza attributen van God, omdat alles in de werkelijkheid te begrijpen valt als manifestaties van beide. Deze gedachte impliceert het zogenoemde 'parallelisme van denken en zijn', of zoals Spinoza het zelf formuleerde: "de orde en het verband tussen de ideeën zijn dezelfde als de orde en het verband tussen de dingen".³ Anders gezegd, de ene werkelijkheid laat zich nu eens uit het oogpunt van het denken beschouwen, bijvoorbeeld in de logica of de psychologie, dan weer uit het oogpunt van de uitgebreidheid zoals in de natuurwetenschappen. Zo sluit Spinoza's metafysica elk scepticisme uit.

Determinisme

Spinoza's tweede grondgedachte, die voor zijn epistemologie van belang is, is een universeel determinisme. Aangezien God geen persoon is, heeft hij geen wil. In plaats daarvan veroorzaakt hij de dingen op basis van onveranderlijke natuurwetten. Alles is daardoor gedetermineerd, of in Spinoza's woorden: "de dingen hadden door God op geen andere wijze en in geen andere orde kunnen worden voortgebracht, dan zij zijn voortgebracht".⁴ Hieruit volgt dat wonderen, zoals die in de Bijbel en de Koran beschreven staan, principieel onmogelijk zijn. De natuurwetten

werken namelijk op een vaste en onveranderlijke wijze waardoor elk indeterminisme is uitgesloten. Als iets een wonder lijkt, of als het niet gedetermineerd lijkt, komt dat door een gebrek aan menselijke kennis, oftewel als "de orde der oorzaken voor ons verborgen is". Nader onderzoek zal ons leren. Doordat Spinoza de aristotelische definitie van wetenschap overneemt, namelijk de oorzaken van verschijnselen kennen waardoor de redenen gegeven kunnen worden voor het zijn van de dingen zoals ze zijn, wordt het in principe mogelijk met betrekking tot alle dingen in de hele werkelijkheid wetenschap te bedrijven. De mens vormt hierop geen uitzondering. Daardoor ziet

Spinoza het menselijk gedrag als even noodzakelijk bepaald als de loop der sterren of de beweging der spieren. Dit betekent echter niet dat Spinoza een wetenschap van de politiek of het menselijk handelen al gegeven acht zoals we zien in de bijdrage van Yoram Stein aan dit nummer.

De overtuiging dat we alles in principe wetenschappelijk kunnen kennen, maakt Spinoza tot een rationalist. Toch is de macht van de wetenschap in de praktijk beperkt. Mensen worden immers dikwijls door levensomstandigheden in het nauw gebracht. Hierdoor raken zij in de greep van bijgeloof en

vooroordelen waardoor zij niet aan de verwerving van wetenschap toekomen, of dat zij geen gebruik maken van de aan hun beschikbare kennis. Spinoza geeft het voorbeeld van Alexander de Grote die, ondanks het feit dat hij de hele bekende wereld had veroverd, zich toch bij tegenslag tot waarzeggers wendde en opdracht tot offers gaf om de "afloop der gebeurtenissen te voorspellen". Alexander de Grote verviel daarmee weer in "bijgeloof, deze begoocheling van de menselijke geest". De angst die Spinoza als de oorzaak van onze vooroordelen beschouwt, is een universeel fenomeen en inherent aan ons menszijn. Het bijgeloof lijkt ons altijd in zijn greep te houden en de strijd van de verlichting tegen het vooroordeel zou onbegonnen werk zijn; Spinoza geen 19e-eeuwse vooruitgangsoptimist. Toch eindigt Spinoza's metafysica met een optimistische noot. Voor wie de lespraktijk kent, is dit misschien verassend, maar Spinoza meent "dat de wiskunde de mensen tot de ware kennis van de dingen leidt". Vanwege haar eenvoud is de wiskunde een wetenschap die iedereen kan overtuigen zonder bijzondere scholing. Daarmee kan zij tot consensus leiden. Ieder mens kan via de wiskunde een vaste greep op de

De ene werkelijkheid laat zich nu eens uit het oogpunt van het denken beschouwen, bijvoorbeeld in de logica of de psychologie, dan weer uit het oogpunt van de uitgebreidheid zoals in de natuurwetenschappen.

Een lenzenslijpmachine uit het begin van de achttiende eeuw in het Spinoza Museum in Rijnsburg

wereld krijgen en zich van de slavernij van het vooroordeel bevrijden, al is het dan ten dele.

Dat we de werkelijkheid kennen is voor Spinoza dus geen vraag. De vraag is hoe we de werkelijkheid kennen of, met andere woorden, hoe laten zich zin en onzin, weten en vooroordeel, zich van elkaar onderscheiden? Om deze vraag te beantwoorden, ontwikkelt hij een schema van drie kennissoorten.

De drie kennissoorten

Het menselijk lichaam ondergaat de constante inwerking door omringende lichamen die ons lijf voortdurend van karakter doen veranderen. De geest “als modus van het attribut denken”, is zich hiervan bewust door zijn eenheid met het lichaam als een “modus van het attribut uitgebreidheid” (uitgangspunt 2). Door deze eenheid richt de geest zich direct op het lichaam. Door middel daarvan richt het zich op de omringende lichamen. Spinoza kent geen representatietheorie van de waarneming, omdat de geest, net als het lichaam, de indrukken niet passief ondergaat. Zij vormt van de dingen beelden. Zij verbeeldt hen. “Ik gebruik liever het woord voorstelling, dan waarneming

wat lijkt te betekenen dat het verstand iets passief ondergaat, omdat het woord ‘voorstelling’ een activiteit van de geest lijkt aan te duiden”, schrijft Spinoza daarom in het begin van *Ethica* deel 2. Hier zijn duidelijke overeenkomsten met de moderne zogenoemde 4E-cognitiedenkers, omdat het denken bij Spinoza onlosmakelijk verbonden is met het lichaam en het menselijk handelen.

De eerste en laagste kennissoort is de verbeelding, de wanordelijke ervaring of de experientia vaga. Zij steunt op de ervaring van afzonderlijke zaken zonder dat men een samenhang ziet tussen deze zaken. Een waarneming kan een directe ervaring zijn, bijvoorbeeld het zien van een stoel of het horen van een geluid. Ook kan men iets van horen zeggen hebben of zich alleen maar een bepaalde gebeurtenis herinneren. Het maakt bij deze ervaringen niet uit of het beeld, of ons beeld, wel klopt. We zien de zon als een klein lichaam, ook al hebben we in de astronomie een exact beeld van haar reusachtige omvang. We maken in ons dagelijks leven vaak gebruik van deze eerste kennissoort, omdat we veel dingen meemaken zonder te begrijpen wat er gebeurt. Ook is er kennis die we alleen hebben, omdat iemand – een leraar – ons het ver-

teld heeft. Deze laagste vorm van kennis ontwikkelt zich echter vanzelf verder.

Volgens Spinoza begint onze kennis dus bij de inwerking van omringende lichamen op ons lichaam. Onze geest registreert de reacties in ons lichaam en vormt beelden van individuele dingen die wij opslaan in ons geheugen. Dit geheugen maakt het mogelijk dat we afzonderlijke ervaringen met elkaar verbinden en zo in staat zijn algemene begrippen te vormen. Als we bijvoorbeeld veel mensen zien, nemen we waar dat ze in een aantal opzichten op elkaar lijken. We vormen zo een beeld in onze geest dat op al deze mensen van toepassing is. Gelukkig maar dat er zoveel overeenkomsten tussen hen bestaan, want daardoor vormen mensen zich ongeveer hetzelfde beeld bij het woord ‘mens’ of het woord ‘kat’. Hierdoor is zinvolle communicatie en kennis van horen zeggen mogelijk. Wanneer bepaalde beelden gelijktijdig worden geproduceerd, bijvoorbeeld het beeld van voedsel en een gevoel van honger, worden beide verbeeldingen met elkaar verbonden en legt ons verstand een verband tussen beide waarnemingen. Zo’n verband ontstaat bijvoorbeeld doordat we het schijnen van de zon en de verwarming van een steen met elkaar associëren.

De tweede kennissoort ontstaat wanneer we een causale relatie tussen onze ervaringen leggen: het schijnen van de zon is de oorzaak van de verhitte steen. Deze vorm van kennis is niet het gevolg van het gebruik van de categorie van causaliteit in onze geest, zoals Kant dacht. Deze kennis ontstaat doordat wij de natuurwetten begrijpen. De tweede kennissoort die zo ontstaat, is redelijk inzicht, oftewel de ratio. Deze rede, het vermogen tot redeneren en argumenteren, kan oorzaken en gevolgen onderkennen, verbanden leggen en algemene wetmatigheden inzien. We kunnen haar wetenschap in de zin van Aristoteles noemen, omdat we deze kennissoort in de wetenschappen vinden.

Hoewel de tweede kennissoort uit de eerste ontstaat, en dus uit de ervaring, laat zich een wetenschap volgens Spinoza als volgt reconstrueren: het uitgangspunt zijn de algemene, of gemeenschappelijke begrippen die de rede onmiddellijk inziet. Men kan hen daarom aangeboren noemen, want alle mensen hebben hen gemeen. Met behulp van deze algemene begrippen kunnen alle verdere

wetenschappelijke conclusies afgeleid worden. Voorbeelden van zulke algemene begrippen zijn de axioma’s van de meetkunde zoals Euclides’ beschrijving van een rechte lijn als kortste verbinden tussen twee punten, of de wetten van de beweging zoals die beschreven zijn door Descartes in deel 2 van de *Beginnelen* van de Wijsbegeerte. Uit deze axioma’s volgen meetkundige stellingen of in de natuurkundige verklaringen van gecompliceerdere natuurverschijnselen. De wetenschappen vormen zo een deductief systeem. Men noemt Descartes en Spinoza om deze reden rationalisten. Voor Spinoza betekent dit niet dat de filosoof vanuit zijn studeerkamer wetenschap kan bedrijven door enkel te denken. Wetenschap blijft afhankelijk van de ervaring, maar er is sprake van wetenschap als kennis wordt afgeleid uit andere kennis en er op deze wijze een deductieve samen-

hang wordt geconstrueerd. Ook de rationalist Descartes ontkende overigens niet het belang van de ervaring voor de wetenschap. Hij stond volgens een bekende anekdote bijvoorbeeld, geheel tegen zijn gewoonte, vroeg op om in de Amsterdamse Kalverstraat aanwezig te zijn bij het slachten van koeien voor anatomisch onderzoek van dieren.

Spinoza meent wel, net als Descartes, dat ons verstand dingen kan bedenken die niet door de ervaring gegeven zijn. Dat geldt zowel voor wiskundige begrippen als voor de idee van God. Dergelijke ideeën zijn niet alleen constructies van ons denken, zoals Kant later meende. Zij verwijzen naar een werkelijkheid

buiten onze geest. Ook laat hij zich inspireren door Bacon. In zijn *Theologisch-Politiek Traktaat* neemt Spinoza Bacons ideeën over de wetenschappelijke methode integraal over. Met Locke, bij wie de kentheorie niet uitmondt in een wetenschapsfilosofie en die het begrip ‘methode’ in zijn *Essay concerning Human Understanding* niet behandelt, zou Spinoza weinig op hebben gehad. Dat geldt ook voor Kant. Het idee dat onze kennisvormen louter uit de menselijke geest voortkomen en het idee dat onze morele principes bedacht worden zonder grondslag in de werkelijkheid zijn in strijd met Spinoza’s monisme, omdat zij de mens apart plaatsen van de rest van de natuur.

De derde en hoogste kennissoort is het intuïtieve weten, oftewel scientia intuitiva. Deze term lijkt op het eerste gezicht vreemd, omdat ‘intuïtieve kennis’ het inzien van bepaalde verbanden onmid-

Spinoza geeft het voorbeeld van Alexander de Grote die, ondanks het feit dat hij de hele bekende wereld had veroverd, zich toch bij tegenslag tot waarzeggers wendde en opdracht tot offers gaf om de “afloop der gebeurtenissen te voorspellen”.

Ga zo door, en je zult relaties smeden

ALS kersverse voorzitter van de Vereniging Het Spinozahuis breek ik graag een lans voor meer Spinoza op het lesprogramma van Nederlandse scholen – en natuurlijk al helemaal in *Spinoza!* van de VFVO, een vereniging die mij dierbaar is door de vele goede contacten die ik er heb opgedaan via het CvTE, tijdens studiedagen en op Olympiades. Spinoza is al jaren in trek, maar niet in het middelbaar onderwijs. Dat onze voornaamste filosoof stelselmatig ontbreekt in het lesmateriaal is opmerkelijk en doet vermoeden dat het daarbij gaat om een vergelijkbaar misplaatste voorzichtigheid als die ten aanzien van de evolutieleer. Het bestaan van het spreekwoord “Ga zo door en je zult Spinoza heten!” bewijst dat kinderen ooit met Spinoza als voorbeeld werden aangemoedigd in hun toewijding of scherpzinnigheid. Dus waar zijn we bang voor? Spinoza staat niet voor niets in de Canon van Nederland. Zijn gedachtegoed heeft generaties mensen filosofisch, cultureel, politiek en spiritueel geïnspireerd. En binnen dat gedachtegoed is ook veel moois te vinden dat jongeren vandaag de dag kan aanspreken. Onlangs bedacht een collega van mij, toen we zaten te piekeren over de vraag hoe je academici zou kunnen bewegen wat inclusiever te denken over het filosofische curriculum, dat we het vooral leuk moesten maken voor onszelf en ook aantrekkelijk voor de doelgroep. Er moet altijd een *joyous* aspect zitten aan wat je onderneemt, zei hij, anders heeft het geen zin. Dat had hij van Spinoza geleerd: wat niet inspirend is of leuk, is van zichzelf al niet de moeite waard. Het is een waar woord. En Spinoza heeft daarnaast nog meer te bieden. Zijn werk zit boordevol inzichten over onszelf. Met zijn mechanica van de menselijke emoties gaat hij soms recht tegen de pessimistische visie van zijn voorganger Thomas Hobbes in en ontwikkelt hij politieke ideeën waaraan een andere inspiratiebron als René Descartes nooit was toegekomen. Mensen zijn volgens Spinoza namelijk niet alleen individuen, maar ook groepsdieren, met alle ingewikkelde loyaliteiten die daaruit voortvloeien,

Spinoza's impliciete nadruk op emotionele zelfreflectie lijkt mij vandaag de dag niet minder van belang dan vroeger.

maar ook met positieve sociale emoties. Een van de mooiste inzichten van Spinoza op psychologisch gebied vind ik wel zijn idee dat we als mensen eigenlijk allemaal het liefste willen dat anderen net zo denken en voelen als wij. Daarmee krijgen we niet alleen per definitie ruzie, omdat niemand op dezelfde manier in elkaar zit, maar willen we ook iets wat we tegelijkertijd eigenlijk niet willen, omdat we stilletjes ook liever de enige willen zijn die bezitten wat we zo belangrijk vinden. Dat brengt Spinoza dan toch weer dicht bij Hobbes, want echt afleren kunnen we het nooit, en daarom zijn er overheden en regels nodig. Zo gepolariseerd als we ons kunnen gedragen op grond van onze persoonlijke indrukken en ervaringen, zo belangrijk is het om te blijven kijken naar onszelf. Spinoza's impliciete nadruk op emotionele zelfreflectie lijkt mij vandaag de dag niet minder van belang dan vroeger en alleen dat is al reden genoeg voor meer Spinoza in de klas. Spinoza spreekt je aan op je gedachten en gevoelens en is daarmee niet alleen een bewonderenswaardig theoreticus, maar vooral een praktisch filosoof als geen ander. Wie weet kan hij ons nog tot nieuwe spreekwoorden inspireren, en dan gericht op persoonlijkheidsontwikkeling in plaats van slimmigheid alleen: “Ga zo door, en je zult relaties smeden!”

ROGIER CHANG

dellijk betekent, terwijl wetenschap' uitgaat van redeneren, dat wil zeggen kennis opgebouwd via argumentatieve middelen. Echter, volgens Spinoza en Descartes maakt herhaalde deductie het gebruik van tussenstappen overbodig. Na verloop van tijd zie je de causale verbanden tussen bepaalde verschijnselen direct en moeiteloos in. Zo ontwikkelt de derde kennissoort zich uit de tweede.

Als je weet hoe elk detail in je leven samenhangt met het totaal van de hele wereld of het universum, dan leidt dat inzicht tot gemoedsrust en geluk

Deze kennissoort richt zich op God. Dat wil zeggen, deze kennissoort richt zich op alles, want God is het geheel van de natuur. Spinoza spreekt pas aan het einde van de *Ethica* over deze derde kensoort en legt daar uit wat haar persoonlijk belang voor ons is. Simpel gezegd, als je weet hoe elk detail in je leven samenhangt met het totaal van de hele wereld of het universum, dan leidt dat inzicht tot gemoedsrust en geluk. We weten dan hoe we ons, gegeven de natuurkrachten, kunnen ontplooiën en maximaal kunnen handhaven in het bestaan. We zijn door deze kennissoort in staat om ons neer te leggen bij wat gegeven onze conditie onvermijdelijk is. Dit inzicht leidt tot existentiële vreugde, dat wil zeggen liefde voor alle dingen, oftewel voor God. In deze kennissoort keert het eerste uitgangspunt, namelijk Spinoza's monisme, terug.

Waarheid
Ons handelen is alleen effectief en echt geluk is alleen te bereiken als onze kennis betrouwbaar en zeker is, met andere woorden als het 'waar' is. Met zijn waarheidsbegrip bewijst Spinoza op zijn minst lippendienst aan de correspondentietheorie van de waarheid. Zo stelt hij: “als de overeenstemming van een idee met het object ervan”, of “een waar idee toont ons het ding, zoals het in zichzelf is”. Hoe moeten we ons dit echter voorstellen: verwerpt Spinoza de een-op-eenrelatie tussen de elementen van een idee en de elementen van een ding, zoals de representatietheorie stelt?

De zaak wordt duidelijker als we naar Spinoza's analyse kijken van het ontstaan van het waarheidsbegrip. Volgens hem gebruiken we het woord 'waar' oorspronkelijk als bijvoeglijk naamwoord voor een verhaal. We spreken van een ware geschiedenis als de gebeurtenissen die we beschrijven zich feitelijk hebben voorgedaan. Filosofen zijn vervolgens van een waar idee gaan spreken, want voorstellingen zijn niet anders dan “verhalen die de geest zich vertelt over de natuur”. Dit betekent dat “overeenstemming tussen idee en werkelijkheid” niet moet worden opgevat in

de zin van representatie, maar van accuraatheid. Spinoza acht deze accuraatheid vast te stellen op het vlak van het denken. Hij spreekt van een 'adequaat' gekend idee als we een idee op heldere of duidelijke wijze kennen. Dit is een subjectief criterium, omdat er pas sprake van is als we zo van een idee overtuigd zijn dat we het met de beste wil van de wereld niet kunnen ontkennen. Verder veronderstelt de waarheid dat we een idee onderscheiden kennen. Hiermee bedoelt Spinoza, in navolging van Descartes, dat we zowel de gronden kennen waarop een idee berust als de consequenties die de waarheid ervan heeft. Dat Spinoza zo in feite uitkomt bij een coherentietheorie hoeft ons niet te verbazen gezien zijn monisme.

De samenhang van alle dingen vertaalt zich in de samenhang van alle kennis. De waarheid van een nieuwsfeit of de onwaarheid van een false fact kan bij afwezigheid van een eigen ervaring alleen blijken uit de samenhang met al onze andere kennis en theorieën. De discussie over samenzwerings-theorieën hoort echter niet thuis in de kentheorie, omdat zij volgens Spinoza uit de politiek en de menselijke conditie voortkomt.

Belang
In een jeugdwerk vergelijkt Spinoza onze geest met een hamer. Om succesvol een hamer te kunnen maken, hoeven we niet van tevoren criteria vast te stellen over wat een succesvolle hamer is. Zo geldt dat ook voor onze kennis. We hebben geen kennistheorie nodig om vast te stellen wat succesvolle kennis is. Zo maakt Spinoza zich in zijn *Verhandeling over de verbetering van het verstand* met een paar zinnen af van het probleem van het scepticisme. Ook in een ander opzicht is Spinoza's epistemologie een anomalie. Zij gaat, in tegenstelling tot bijna alle andere filosofische theorieën, niet uit van het individu. In de eerste kennissoort spelen anderen met hun verhalen en rapportages een belangrijke rol. De regelmaat in de ervaring leidt tot een tweede kennissoort met de wetenschap die elk perspectivisme overstijgt en ons verder invoert in het rijk van de objectieve wetten van de natuur. Verder hamert Spinoza op de morele waarde van wetenschap; zonder haar vaart niemand wel. Zij vormt de koninklijke weg tot ons geluk.

- 1 E1s14
- 2 idem
- 3 E2s7
- 4 E1s33

Kennis- theorie en rationalisme: Spinoza over wonderen

Een les van vijftig minuten

“Wie van jullie gelooft in God?” Als ik die vraag aan mijn leerlingen stel, dan zijn er altijd wel een paar die hun hand opsteken. Op het Berlage Lyceum te Amsterdam hebben wij een groep koptische christenen en daarnaast een aantal islamitische leerlingen. “Geloven jullie dat God wonderen kan verrichten?” De handopstekers knikkend bevestigend. “Dan vinden jullie wat Spinoza schrijft over God en wonderen erg interessant. En niet alleen de gelovigen maar zeker ook de atheïsten onder ons.”

door Jaron Schoone

Belang van het rationalisme

Ik bespreek Spinoza bij kentheorie, na Descartes, in het rijtje van rationalistische filosofen. Doel van het bespreken van Spinoza is tweeledig. Ten eerste: hoe kunnen we het niet hebben over Nederlands bekendste filosoof? En ten tweede: je kunt leerlingen met Spinoza op een mooie manier confronteren met de rationalistische denkwijze. Alhoewel de focus bij veel wetenschappen tegenwoordig ligt in het empirische gedachtegoed, zijn er nog voldoende voorbeelden van filosofen en wetenschappers die tot de dag van vandaag voornamelijk rationalistisch bezig zijn. Te denken valt aan theoretische wis- en natuurkunde. Maar ook binnen de analytische filosofie ligt de nadruk op kennis verkrijgen door gebruik van de ratio. Het is dus belangrijk om het rationalisme goed te behandelen binnen de lessen kentheorie en Spinoza is naar mijn mening daarbij onontbeerlijk.

Tijdelijkheid en eeuwigheid

Ik heb de afgelopen tien jaar mijn les over Spinoza op de volgende manier opgebouwd. Na de inleidende vraag hierboven te hebben gesteld, laat ik het YouTube-filmpje van The School of Life over Spinoza zien. In dit filmpje van acht minuten wordt onder andere het onderscheid uitgelegd tussen *sub specie durationis* (het tijdelijke perspectief) en *sub specie aeternitatis* (het eeuwige perspectief). Het empirisme leidt tot tijdelijke en partiële kennis. De ratio leidt daarentegen tot eeuwige en goddelijke kennis. Wat de rationalisten zo interessant maakt, is dat definities van begrippen helpen om ware kennis te verkrijgen. Zo kan uit de definitie van ‘het eeuwige’ kennis worden verkregen over ethiek. Als de mens iets goed of slecht noemt dan doet hij dit vanuit het tijdelijke perspectief van de mens zelf. Vanuit het eeuwige perspectief gezien hebben deze begrippen geen inhoud. Na het filmpje is het eerst tijd voor wat klassikale vragen om na te gaan of de leerlingen het filmpje hebben begrepen. De belangrijkste vragen betreffen wie (of wat) God is volgens Spinoza, en de twee perspectieven.

Zelf primaire tekst lezen

Vervolgens laat ik de leerlingen aan de slag gaan met een primaire tekst van Spinoza: hoofdstuk 6 van het Tractatus Theologico-Politicus. Deze tekst gaat over wonderen. Ik laat de leerlingen eerst zelfstandig, in stilte, de tekst lezen en de bijbehorende vragen beantwoorden. De tekst is lastig maar de vragen gaan over delen van de tekst die

Het is belangrijk om het rationalisme goed te behandelen binnen de lessen kentheorie en Spinoza is naar mijn mening daarbij onontbeerlijk.

versele wetten van de natuur louter besluiten Gods zijn, die uit de noodzakelijkheid en volmaaktheid van de goddelijke natuur volgen. Als dus in de natuur iets gebeurt dat strijdig is met de eeuwige natuurwetten, zou dat ook strijdig moeten zijn met Gods besluiten, verstand en natuur. Welnu, anders gezegd, als beweerd wordt dat God iets doet dat strijdig is met de natuurwetten, geldt eveneens dat God handelt op een manier die strijdig is met Gods eigen natuur en niets kan ongerijmd zijn.”¹ Het doel hier is dat leerlingen inzien dat een wonder wordt beschreven als iets dat strijdig is met de natuurwetten. Vervolgens moeten ze de link leggen dat wonderen dan ook strijdig zijn met Gods besluiten en daarmee met God zelf. Als leerlingen dit doen dan zijn ze bezig te redeneren op de manier zoals de klassieke rationalisten dit ook deden.

Klassikale nabespreking

Bij het klassikaal nabespreken van de tekst en de antwoorden op de vragen kan het gesprek verschillende kanten opgaan. Ik merk dat leerlingen het erg interessant vinden om te spreken over de vraag of Spinoza niet toch eerder als atheïst gezien kan worden dan als theïst. Ook is het interessant om leerlingen die gelovig zijn aan het woord te laten en te vragen hoe zij verklaren dat God aan de ene kant natuurwetten heeft gecreëerd maar aan de andere kant de natuurwetten opschort bij wonderen. Ten slotte is het ook goed om nog maar eens te herhalen dat bovenstaand argument puur rationalistisch is. Als je weet wat God is, en je weet wat een wonder is, dan kunnen beide niet tegelijk bestaan.

Conclusie

Met het bovengenoemde filmpje (8 minuten + 5 minuten nabespreken) en tekstfragment (10 minuten zelfstandig, 10 minuten in groepjes, 10 minuten nabespreken) is het goed mogelijk om een les van ongeveer vijftig minuten te besteden aan zowel één van de belangrijkste delen van kentheorie alsook een filosoof van eigen bodem.

.....
1 TTP 6 §3

Onze emoties: Spinoza's visie op de mens

Voor Spinoza is de mens onderdeel van de natuur, onderhevig aan dezelfde natuurwetten als alle dingen. Zo moeten we ook onze emoties begrijpen – als zaken die volgens dezelfde natuurlijke wetmatigheden opereren als weersverschijnselen. Onze eigen emoties begrijpen, is een sleutel tot het vinden van geluk.

door Hannah Laurens

De emoties als scharnierpunt
Mijn verhaal gaat over de emoties, het thema van Spinoza's derde deel van de vijfdelige *Ethica*. Dit deel zit tussen Spinoza's overweldigende metafysica van de eerste twee delen en zijn aangrijpende ethiek van de laatste twee delen in. Het vormt een brug tussen deze andere delen, maar het is ook de leidraad die van begin tot eind Spinoza's filosofie motiveert. In een van zijn eerste werken, *Verhandeling over de verbetering van het verstand*, schrijft Spinoza dat hij op zoek is naar het hoogste goed dat hem voor eeuwig de grootse vreugde zou schenken. Hij was in de twintig en zou afgewezen zijn door de dochter van zijn leraar Latijn, Franciscus van den Enden. Het is verleidelijk om te speculeren over zijn liefdesverdriet, dat van zodanige heftigheid was dat hij nooit meer door dergelijke emoties geplaagd wilde worden. Maar zijn filosofie is geen naïeve tirade van een onervaren jongeling tegen zijn emoties. Op overtuigende wijze laat Spinoza zien hoe onze emoties een centraal onderdeel zijn van de menselijke conditie.

Spinoza's theorie over de emoties speelt zich af tegen de achtergrond van het mensbeeld dat hij in het tweede deel van de *Ethica* ontwikkelt. Dit mensbeeld is fundamenteel anders dan dat van Descartes in minstens drie opzichten. Ten eerste verwerpt Spinoza het dualisme. Lichaam en geest vormen een eenheid. "de geest is de idee van het lichaam", schrijft Spinoza.¹ Elk denken is lichamenlijk en alles wat zich in ons lijf afspeelt, weerspiegelt zich in onze geest.² Ten tweede verwerpt Spinoza Descartes' cogito. Voor Spinoza is het denken een uitdrukking van wat hij het 'attribuut' denken noemt. Net zoals het lichaam slechts een stukje ruimte inneemt in het onmetelijk uitgestrekt universum, bevat de geest slechts een deel van de oneindige hoeveelheid adequate ideeën die buiten die geest bestaan. Hetgeen betekent dat het denken niet op zichzelf staat zoals Descartes stelt. In plaats daarvan maakt het onderdeel uit van het denken in het algemeen.³ Ten derde, voor Spinoza is de wereld volledig gedetermineerd. Alles wat er gebeurt, gebeurt noodzakelijkerwijs. Vrije wil bestaat dus niet. Wij menen vrij te zijn, omdat wij ons bewust zijn van onze verlangens, maar de werkelijke oorzaken van onze verlangens kennen we niet en de vrije wil is slechts een illusie.

Het eerste verschil tussen Spinoza en Descartes vinden we terug in Spinoza's definitie van de emoties. Hij definieert ze als volgt: "de aandoeningen van het

lichaam die het handelend vermogen vergroten, verkleinen, ondersteunen of remmen en tegelijkertijd de ideeën van deze aandoeningen".⁴ Hieruit is duidelijk op te maken dat onze emoties zowel lichamenlijk als geestelijk zijn. Het tweede en derde verschil tussen Spinoza en Descartes komen terug in Spinoza's omschrijvingen van emoties zoals liefde, haat, en jaloezie. Onze emoties fluctueren en gaan op en neer. Zo kan liefde in haat veranderen. Maar dit gebeurt niet op een onvoorspelbare of chaotische wijze. Onze emoties volgen vaste patronen en wetmatigheden, net als alle andere dingen in de natuur. De gevoelens lijken spontaan en uniek, maar dat zijn ze niet. Ze gehoorzamen de universele wetten van de natuur.

De wetten van de emoties

Spinoza's eerste wet met betrekking tot de emoties gaat over de conatus, oftewel het streven. Dit streven naar zelfbehoud is eigen aan de mens. Het is zelfs onze essentie: "elk ding, voor zoverre het in zichzelf is, streeft ernaar zijn wezen te behouden".⁵ Onze essentie is dus niet statisch, maar dynamisch. Zij is een veranderende kracht. Dat is niet vreemd, want wij, als mensen, zijn bestaanswijzen van God en God is oneindig in zijn kracht. Wij zijn slechts eindige instanties van die kracht. De kracht tot zelfbehoud kan toenemen of afnemen en dat is waar emoties het toneel betreden. Dat wat onze conatus versterkt, geeft ons plezier. Dat wat ons streven verzwakt, bezorgt ons pijn. Wij zullen dus altijd, en dit is door onze essentie bepaald, op zoek gaan naar wat ons plezier geeft en ons streven tot zelfbehoud versterkt.

Spinoza lijkt hiermee een hedonisme én egoïsme te verkondigen. Waar we naar verlangen is plezier, want dat gevoel geeft aan wat ons zelfbehoud dient – dat wil zeggen, het dient ons eigenbelang. De kern van de mens is inderdaad een drang naar de waarborging van het 'ik', maar dat betekent niet dat deze drang het sociale uitsluit. Liefde voor jezelf houdt namelijk ook liefde voor de ander in. Egoïsme en altruïsme gaan voor Spinoza hand in hand – een gegeven waar ik later op terug kom.

Plezier en pijn, of vreugde en verdriet, zijn de basisemoties voor Spinoza. Ze versterken of verzwakken het streven naar zelfbehoud en door de versterking of verzwakking daarvan versterken of verzwakken ze ook onze essentie, want dat streven vormt onze essentie. Het versterkt of verzwakt daarmee onze kracht tot handelen. Vreugde is de overgang naar een grotere daadkracht, terwijl verdriet de overgang is naar een verminderde daadkracht,

Vreugde is de overgang naar een grotere daadkracht, terwijl verdriet de overgang is naar een verminderde daadkracht

Puber Riley worstelt met haar emoties in de Pixarfilm *Inside Out* (2105)

oftewel vreugde leidt tot grotere perfectie, en verdriet tot minder grote perfectie. Deze twee basise moties kennen we in allerlei variaties waardoor we verward raken in een spel van expansie en inkrimping van onze kracht. Een beeld begint zich af te tekenen waarin onze kracht, al naar gelang we vreugde en verdriet ervaren, fluctueert. We worden zoals Spinoza zegt: “als golven op de zee heen en weer geslingerd door de wind”.⁶

Het is goed om naar een concreet voorbeeld te kijken van dit spel. Neem de liefde. Spinoza spreekt van liefde wanneer onze vreugde zich richt op iets externs zoals blijdschap die veroorzaakt wordt door vrienden, een partner, een huisdier, of een favoriet schilderij. Toch liggen liefde en haat niet ver uiteen. Laten we ons het volgende scenario voorstellen: Clara houdt van Katrien, en ze streeft ernaar om Katrien gelukkig te maken. Clara wil graag dat Katrien gelukkig is, want Katriens geluk maakt haar gelukkig – het gaat Clara natuurlijk om haar eigen geluk, omdat dat we in termen van conatus spreken; iedereen streeft ernaar zichzelf te behouden. Clara probeert Katrien dus gelukkig te maken, omdat ze daar zelf gelukkig van wordt. Tegelijkertijd wordt Clara zo de oorzaak van Katriens geluk. Ze doet er alles aan om Katrien blij te maken. Dit heeft als consequentie dat Katrien vervolgens Clara als de oorzaak van haar geluk zal zien. Dat is precies wat de gegeven definitie van liefde is: vreugde die gericht is op iets externs. We begonnen met Clara’s liefde voor Katrien, maar kwamen uit bij Katrien

die Clara liefheeft. Die wederkerige liefde van Katrien vervult Clara vervolgens weer, waardoor de liefde de liefde versterkt. We lijken aan de winnende hand. Maar wat gebeurt er als Katrien toch haar liefde op iemand anders richt? Dat leidt tot verdriet bij Clara, een vermindering van haar kracht, en een dergelijke vermindering in kracht dat veroorzaakt wordt door iets externs is voor Spinoza precies het tegenovergestelde van liefde, namelijk haat. Clara’s liefde leidt in dit tweede geval tot haat en die vermenging van haat en liefde is niets minder dan jaloezie. Het is misschien wat langdradig, maar dit voorbeeld geeft goed weer hoe de ene emotie tot de andere leidt en hoe we verward raken in een spel van op- en neergaande emoties.

Dit is wel een spel met spelregels. Volgens Spinoza zijn er een aantal mechanismen die onze emoties bepalen. Deze zijn simpel, maar uiterst effectief. De hoofdregel – en daarmee de tweede wet van de emoties – is die van de associatie. Stel, we treffen A vaak samen met B. Wanneer we vervolgens een van de twee alleen aantreffen, associëren we die automatisch met de ander. Stel dat A ons vreugde geeft, dan worden we ook blij van B. Maar als A negatief is, doet ook B ons pijn. Stel dat A een klasgenoot is die ons pest en B zijn of haar gele regenjas is, dan associëren we de regenjas met het pesten. Wanneer we dan, jaren later, een collega – een totaal ander en heel prettig iemand – met een gele regenjas op het werk zien arriveren, dan komt dat grote verdriet direct weer boven. Ook

Hoop en angst zijn als drijfzand

al treffen we B zonder A, we associëren B meteen met A. Zo wordt trauma door Spinoza op een overtuigende manier uitgelegd.

Naast de associatie zijn er ook de imitatie en anticipatie. Imitatie draait om associatie of identificatie tussen mensen. Doordat we ons identificeren met een ander, bootsen we zijn of haar emoties na. Wanneer ik me identificeer met Clara, voel ik me snel zoals zij zich voelt. Dat is niet vreemd; we kennen dit als compassie of medeleven, maar het heeft ook andere, donkerdere kanten. Als je niet zo dol op Katrien bent en Katrien komt uit Utrecht, kan je alle Utrechters met Katrien gaan identificeren waardoor je hen allemaal niet mag. Dit is een kari- katuur, maar zo ontstaan, volgens Spinoza, wel vooroordelen over hele groepen mensen. Tot slot is er de anticipatie. A wordt vaak gevolgd door B, en B door C. A en B doen zich voor, dus anticipeer je op C. Deze anticipatie is niets anders dan hoop of angst. Bij hoop anticipeer je op iets positiefs; Bij angst anticipeer je op iets negatiefs. Let wel, hoop en angst zijn als drijfzand. De toekomst laat zich niet voorspellen, dus geven hoop en angst je geen vaste grond onder de voeten. Er is altijd onzekerheid met betrekking tot dat wat je hoopt of dat wat je vreest. Een leven tussen hoop en vrees is een rusteloos, instabiel bestaan. Spinoza’s theorie bevat dus een reeks relatief simpele wetten die een rijk scala aan emotionele fenomenen beschrijven. De conatus staat samen met de emoties van vreugde en verdriet, aan de basis hiervan. De mechanismen die daarop inwerken, zorgen ervoor dat we verward raken in een web van wisselvallige emoties. Wat ons het ene moment met liefde vult, verschaft ons het andere moment haat. Een leven op basis van emoties is een leven van pieken en dalen.

Waarom is zo’n leven niet bevredigend? Als de balans tussen plezier en pijn in ons leven redelijk goed is, hebben we toch niets te klagen? Met een beetje geluk heb je nét wat meer plezier dan pijn en kom je er niet eens zo slecht van af. Alleen schenkt zo’n leven volgens Spinoza geen voldoening, want het is uiteindelijk geen uitdrukking van je ware zelf, noch is het gebaseerd op een werkelijk begrip van je medemens. Het is een leven gebaseerd op wat Spinoza ‘inadequate ideeën’ noemt. Als je vanuit je conatus, oftewel je essentie, leeft, leef je vanuit je verbeelding. Neem nu trots. Dit is een positieve emotie, omdat je je goed voelt over jezelf en het je handelen versterkt. Daardoor onderneem je misschien dingen die je anders niet zou doen, maar trots betekent ook een vertekend

Als je buurvrouw je kwaad doet, is dat dus niet langer een uiting van haar kwade wil, maar een onderdeel van de noodzakelijke keten van oorzaak en gevolg.

zelfbeeld, want je blaast je ego op en overschat jezelf. Daarnaast is de trotse mens afhankelijk van de mening van anderen en heeft hij of zij bevestiging van anderen nodig. Er ontbreekt een helder inzicht in het zelf, de ander en de omgeving. Het woord ‘helder’ is hier op zijn plaats, want je zelfbeeld is vertroebeld met je eigen idee van wat anderen van jou vinden. Dat idee is weer gekleurd door hoe je hun bijdrage aan je

welzijn ervaart. Je ideeën over jezelf én de ander zijn dus troebel en onscherp. Met andere woorden, ze zijn inadequaat en een resultaat van wat we ons verbeelden.

De vraag is dan ook hoe we aan adequate ideeën komen. De sleutel ligt volgens Spinoza in ons verstand, al is het op een onverwachte wijze. De rede is geen instrument ter onderdrukking van het gevoel, en het is niet nodig onze emoties de baas te worden. Ons verstand verandert ons perspectief op de wereld, zodat het andere, veel krachtigere emoties teweegbrengt. Dit zijn geen passies, oftewel passieve emoties waarbij we ons laten leiden door invloeden van buitenaf, maar actieve emoties.

Emotie en rede

Een actieve emotie begint met inzicht en begrip in de aard van je emoties en je reactiewijzen. Je leert patronen en automatismen herkennen en zo kan je ze doorbreken. Je weet dat een gele regenjas angst en verdriet veroorzaakt, maar in plaats van je daardoor te laten leiden, kun je de associatie accepteren en er verder niet op ingaan. Het is filosofisch misschien niet zo’n heel interessante these die Spinoza aandraagt, maar vanuit een pragmatisch oogpunt wel effectief. In plaats van impulsieve, automatische reacties, houd je je vast aan de volgende heel simpele leefregel: je medemens lief te hebben en haat met liefde te beantwoorden. De redelijke mens is niet jaloers, haatdragend, competitief, of trots, maar heeft lief. Nu denk je misschien: dit klinkt allemaal mooi en aardig, maar deze leefregel is beperkt. In plaats van met trots en haat reageer ik met welwillendheid en liefde – goed, daar zet ik me voor in, maar dit verandert mijn perspectief op bepaalde situaties niet fundamenteel. Een gele regenjas maakt me nog altijd verdrietig, dus hoe komen we er dan toe dat we die leefregels niet meer toe hoeven te passen en dat liefde, en andere actieve emoties, direct gegeneerd worden? Ook hier is het middel de rede, want zij biedt méér dan regels. Spinoza’s volgende stap klinkt voor de moderne mens misschien vergezocht, maar bevat nog steeds een waardevolle boodschap.

De rede laat ons verder dan het dagelijkse wel en wee kijken. De rede geeft ons de kennis die Spinoza uitwerkt; er bestaat namelijk slechts één substantie in de vorm van God die niet als een schepper op afstand van zijn schepping staat. God is één met wat hij veroorzaakt. Hij veroorzaakt de dingen als het ware van binnenuit. God zelf is uiteraard een oneindig, tijdloos wezen. Wij zijn daar manifestaties van die in de tijd bestaan. Toch bestaan wij ‘in’ God. We zijn niets minder dan manieren waarop God zich in de tijd manifesteert. Deze visie was in de zeventiende eeuw de reinste ketterij. Spinoza daarentegen zag het als alternatief voor een dogmatisch geloof. Het biedt ons een manier om de onderliggende, onveranderlijke structuur van de dagelijkse werkelijkheid te zien waardoor onze blik op het dagelijkse getransformeerd wordt. Bovendien is God een noodzakelijk wezen waar alles noodzakelijkerwijs uit voortvloeit. Dus nogmaals, de wereld is volledig deterministisch en de vrije wil bestaat niet. Als je buurvrouw je kwaad doet, is dat dus niet langer een uiting van haar kwade wil, maar een onderdeel van de noodzakelijke keten van oorzaak en gevolg. Zij maakt deel uit van die keten, net als jijzelf. Dat inzicht schept verbondenheid. Ik besta, net als mijn medemens, in God en we zijn allen onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Dit inzicht in onze verbondenheid transformeert het gevoel van ‘ik’ versus ‘jij’ tot een gevoel van ‘wij’. Wanneer we deze rationele inzichten met elkaar delen, wordt dit inzicht versterkt: “Twee mensen die overeenkomstig zijn in hun [rationele] natuur zijn twee keer zo krachtig als een mens alleen”.⁷ Niets heeft voor de redelijke mens meer waarde dan een ander redelijk mens. Spinoza’s filosofie gaat over de ontwikkeling van het verstand van het individu in de wetenschap dat hiervoor geen afzondering, maar juist het gezelschap van gelijkgestemden nodig is. Inzicht in onze relatie tot God en inzicht in de medemens geeft ons een adequaat begrip van hoe wijzelf en de wereld in elkaar zitten. Ons beeld is niet langer vertroebeld, maar helder, want ons begrip wordt niet langer bepaald door invloeden van buitenaf. Het wordt volledig vanuit onszelf, via onze rede, bepaald. Zo, geworteld in het onveranderlijke en met een nieuwe blik op de ups en downs van alledag, vergroot de rede onze daadkracht werkelijk en blijvend. Redelijk inzicht is dus niets anders dan een vergroting van onze kracht, oftewel een ervaring van vreugde; een vreugde die zich heugt in de verbondenheid tussen onszelf en onze medemens binnen een groter geheel. Bij deze ultieme emotie valt het onderscheid tussen onszelf en de ander weg. Voor Spinoza is dit de summa acquiescentia, een constante staat van rust en tevredenheid, die gepaard gaat met een grootse liefde. Deze

liefde bereiken we wanneer we de rede perfectioneren – of misschien wel – overstijgen.

Het ware geluk

Volgens Spinoza overstijgen we de rede wanneer we scientia intuitiva bereiken. Dit is een vorm van weten waarbij we de werkelijkheid niet langer stapsgewijs afleiden. We hebben een direct inzicht in de natuur of God. Het is net als wiskunde, zegt Spinoza. Eerst leer je het antwoord van je docent. In dat geval ga je af op het woord van een ander en opereer je vanuit de verbeelding. Vervolgens, als je de sommen voor jezelf oplost, werk je vanuit de ratio. Na verloop van tijd, na dergelijke sommen veelvuldig opgelost te hebben, zie je het antwoord direct. Je hebt nu intuïtieve kennis. Zowel de rede als de intuïtie geven je adequate ideeën, maar de laatste is directer en de emoties die ermee gepaard gaan zijn intenser. De rede leidt tot liefde voor je medemens, voor God en voor het geheel waar je samen met anderen deel van bent. De directe ervaring van God in de wereld vervult je namelijk met een groots geluk. Deze gelukzaligheid is geen wildvuur dat alles in zich opslokt. Het is een stabiel brandende vlam die van binnenuit je wereld verlicht. Het is de summa animi acquiescentia, oftewel de hoogste gemoedsrust. Zij is een berusting in de wereld die in liefde geworteld is. Je hebt God lief en God is de natuur. Op deze manier zijn jij en je medemens niet langer van elkaar gescheiden. Uiteindelijk is dit dus ook de liefde van God voor zichzelf zoals die zich manifesteert in jou. Deze goddelijke zelfliefde verandert je blik op de wereld alswel je plaats in die wereld – je voelt je erin thuis.⁸

1 E2s14

2 E2s17

3 E2s14. Zie hiervoor ook het stuk van Henri Krop over Spinoza’s kennisleer en wetenschapsfilosofie

4 *Ethica* deel 3, definitie 3

5 E3s6

6 E3s59

7 E4s18

8 Dit artikel is een bewerking van een lezing gegeven voor de ‘Spinozadag 2023: Spinoza, het ik en de emotiecultuur’ georganiseerd door de Amsterdamse Spinoza Kring. Graag dank ik Yoram Stein en Henri Krop voor de uitnodiging én hun hulp die lezing te bewerken voor deze uitgave. Ook mijn hartelijke dank aan Piet Steenbakkens voor nuttig commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

Verplicht denken over vrijheid

MET gezonde spanning, al peuterend aan mijn spiekbrieftje voor mijn voordracht, liep ik het podium op van de Spinoza-dag in de Openbare Bibliotheek Amsterdam. Het thema van de dag was ‘Spinoza en Vrijheid’.

We hadden het op school recentelijk over Spinoza gehad, maar ook over de existentialisten. Ik moet eerlijk toegeven dat ik het erg spannend vond. Want wie ben ik nou om anderen iets te gaan vertellen over Spinoza en vrijheid?

“Durf te denken” is Kants credo en tevens de naam van mijn filosofieboek op de middelbare school. Dat inspireerde mij. Ik ging durven te denken. Ik dacht na over wat ik vind, denk en voel over vrijheid. Het leek mij leuk om tussen de informatievere voordrachten de aanwezigen aan het denken te zetten; het denken te verplichten. Dat deed ik aan de hand van een gedachte-experiment waarin ik de lijn tussen leven met anderen en vrijheid wilde definiëren. Ik maakte hiervoor gebruik van een tweede planeet, Planeet B. Op die planeet is alles hetzelfde als op onze planeet, alleen ben je daar in je eentje. Zou je in je eentje helemaal vrij kunnen zijn? Zonder anderen kan je ook een heleboel dingen niet doen. In je eentje kan je bijvoorbeeld niet liefhebben wie je wilt, omdat er niemand is om lief te hebben, behalve jezelf. Met andere mensen leven betekent dat je je vrijheden of delen daarvan moet afstaan. Daarnaast zorgt ultieme vrijheid voor onveilige situaties. Gaandeweg paste ik Planeet B dusdanig aan, zodat we uiteindelijk weer terug bij af waren. Planeet B werd zoals onze echte eigen aarde, onze Planeet A.

Ik eindigde mijn voordracht met een citaat van Simone de Beauvoir over de ambiguïteit van de mens. Ik ben ervan overtuigd dat de mens tegelijk vrijheid en bepaaldheid wil. Die bepaaldheid creëert de mens samen, als maatschappij, door geschreven en ongeschreven regels. Dit bracht mij tot de vraag: waar is die grens tussen bepaaldheid en vrijheid, wat moet bepaald zijn en wat moet vrij zijn? Ik dacht —

en denk nog steeds — dat de perfecte vuistregel is: zorg ervoor dat jouw vrijheid niet de vrijheid van een ander inperkt, want zonder zijn vrijheid is jouw vrijheid helemaal niks waard.

Voldaan en een beetje trots liep ik het podium af en ging ik op mijn stoel zitten. Ik genoot van de andere voordrachten en bouwde alweer een beetje spanning op voor het socratische gesprek aan het einde van de dag. Mijn mede-Jonge Denker en ik namen deel aan een interessant gesprek over vrijheid en haar implicaties, hoe er over vrijheid gedacht moet worden, en over verscheidene denkers en hun ideeën. Uiteindelijk viel de

spanning van mijn schouders en mengde ik mij in het gesprek. Vol met nieuwe indrukken, ideeën en visies ging ik die dag tevreden naar huis.

Zou je in je eentje helemaal vrij kunnen zijn? Ik ben ervan overtuigd dat de mens tegelijk vrijheid en bepaaldheid wil.

LINE SELG

PATRICK POST

Spinoza lezen met Lego

Na die eerste kennismaking met de tekst zet ik een paar kratten vol Lego op tafel. Daarmee gaan de leerlingen de betoogstructuur visualiseren. “Zo’n opdracht zou je bij Grieks nooit doen.”

door Joris Verheijen

Visualisaties

Filosofische argumenten krijgen kleur als je je leerlingen uitdaagt om ze te visualiseren. Visualisaties helpen om abstracte redeneringen aanschouwelijk te maken. Ze kunnen een betoogstructuur in opeenvolgende stappen door de tijd heen ontvouwen, maar ook in één oogopslag presenteren – of allebei tegelijk. Je komt kant-en-klare visualisaties op internet tegen. Er is er een van Descartes’ methodische twijfel als een schatkaart, die je van de Droomeilanden en de Grot van de Kwade Genius naar de veilige baai van het Cogito voert. Zo’n rijke visualisatie heeft een dubbele opbrengst, cognitief en creatief: ze helpt om de afzonderlijke denkstappen te onderscheiden, maar verbeeldt en verlevendigt Descartes’ redenering ook nog in de vorm van een antieke kaart. Ik geef mijn vierdeklassers ook de opdracht om een visualisatie van diezelfde redenering te maken, op een A3-vel, en om daarbij die twee opbrengsten te realiseren.

Filosofische gedachten visualiseren kun je dus op papier doen, met een concept map of een stroomschema, maar ook met minder gangbare materialen en technieken, zoals een stripverhaal of Minecraft. Enige tijd na de visualisaties over Descartes krijgen mijn leerlingen de opdracht om Spinoza te visualiseren met Lego (waarbij we onvermijdelijk

stilstaan bij het spinozistische karakter van Lego zelf: de steentjes als de ene substantie waaruit alles gemaakt is, de bouwwerken en figuurtjes als modi van die substantie, enz.). Als filosofisch lezen er voor leerlingen op neerkomt dat ze zelf het betoog reconstrueren, zoals Arjan Koek stelt in Filosofie op school, dan is constructiespeelgoed daarbij minstens zo’n geschikt hulpmiddel als een vel papier of een laptop. Bovendien staat dat tactiele, non-verbale geknutsel, in vergelijking met een concept map of een samenvatting in woorden, op grotere afstand van de tekst. Mijn vermoeden is dat het daardoor meer creativiteit losmaakt. Neurologisch gezegd: de Spinoza-opdracht activeert niet alleen de linker hersenhelft (die bij filosofie toch al het meeste werk opknapt), maar ook de rechter.

De lessen

Wat doen we? Eerst lezen we een fragment van Spinoza klassikaal en ruimen we de meest in het oog springende obstakels voor het begrip uit de weg. Het fragment dat ik gebruik komt uit de *Ethica*, het scholium bij stelling 2 van deel 3: een korte, prikkelende en hier en daar zelfs humoristische tekst over het lichaam-geestprobleem, over driftkikkers die zichzelf wijsmaken dat ze uit een vrij wilsbesluit wraak nemen en baby’s die denken dat ze uit een vrij wilsbesluit melk drinken. De filosoof gaat in discussie met cartesianen en weerlegt hun mogelijke tegenwerpingen punt voor punt. Na die eerste kennismaking met de tekst zet ik een paar kratten vol Lego op tafel. Daarmee gaan de leerlingen de betoogstructuur visualiseren. Ze krijgen punten als ze de denkstappen juist weergeven, maar ook als hun eindresultaat Spinoza’s ideeën in een betekenisvol beeld uitdrukt, net als bij de schatkaart.

Leerlingen werken een paar lessen lang geconcentreerd aan de opdracht in groepjes van drie of vier. Ze verdelen zelf de rollen: bouwers gaan met Lego aan de slag, terwijl schrijvers een toelichting of legenda bij het bouwwerk maken. Wat ze inleveren zijn de foto’s van hun bouwwerk plus de toelichting. Een verslaggever van *Trouw*, die een paar jaar geleden mijn les bezocht, noteerde dat de kinderen het leuk vonden om met Lego te filosoferen. “Zo’n opdracht zou je bij Grieks nooit doen” zei een leerling. Tegelijkertijd dwingt de opdracht om steeds terug te keren naar de tekst, om te doorgronden na welke punt of komma Spinoza’s betoog een wending neemt. Dat Lego Latijn is voor ‘ik lees’ kan geen toeval zijn.

Na die eerste kennismaking met de tekst zet ik een paar kratten vol Lego op tafel. Daarmee gaan de leerlingen de betoogstructuur visualiseren.

1 “Om nu terug te komen op de filosofen die de hartstochten en de handelingen van de mensen liever vervloeken en bespotten dan ze begrijpen: het zal hun ongetwijfeld vreemd voorkomen dat ik probeer de menselijke ondeugden en dwaasheden op een meetkundige manier te behandelen en met zekere stellingen wil bewijzen, die zij afdoen als in strijd met de rede, ijdel, onzinnig en afschuwelijk. Mijn standpunt is immers dat er in de natuur niets gebeurt wat men aan een gebrek van haar zou kunnen wijten, omdat de natuur zichzelf altijd gelijk blijft en haar kracht en vermogen tot handelen overal één en hetzelfde is, dat wil zeggen, dat de regels en de wetten van de natuur – in overeenstemming waarmee alles plaatsvindt en van de ene wezensvorm in de andere overgaat – altijd en overal gelijk zijn.”¹

2 *“Een baby gelooft dat hij in vrijheid melk probeert te krijgen, een boze jongen dat hij wraak wil en iemand die bang is dat hij wil vluchten. Verder gelooft iemand die dronken is dat hij op grond van een vrije besluit van zijn geest dingen zegt waarvan hij later, als hij weer nuchter is, wilde dat hij ze niet gezegd had. Op dezelfde manier gelooft iemand die aan wanen lijdt, iemand die praatziek is, een kind en vele anderen van dat type dat ze op grond van een vrij besluit van de geest spreken, terwijl ze toch hun impuls om te spreken niet kunnen bedwingen. De ervaring laat, net als de rede, helder genoeg zien dat mensen alleen maar geloven dat ze vrij zijn doordat ze zich bewust zijn van hun daden en onwetend van de oorzaken waardoor ze worden bepaald.”*²

3 “De ervaring lijkt ons te leren dat het goed is voor de vrede en de eendracht dat men alle macht sterk concentreert. Zo is er geen enkel imperium dat zonder enige grondige wijziging zo lang stand heeft gehouden als het Ottomaanse Rijk; in tegenstelling daarmee waren er geen die zo kortstondig waren of die zo door burgerwisten geteisterd werden als de volksdemocratieën. Maar als vrede neerkomt op slavernij, barbarij en verlatenheid, dan is er niets erger voor de mens dan vrede. Twisten komen vaker voor en zijn ook scherper tussen ouders en kinderen dan tussen meester en knecht; nochtans is het geen goed idee om van de ouderlijke macht een tirannie te maken en de kinderen als slaven te behandelen. En dus is het concentreren van de macht goed voor slavernij, niet voor de vrede. Vrede bestaat immers niet in de afwezigheid van oorlog, maar in eensgezindheid en eendracht.”³

4 “Ook al zou de door mij gewezen weg tot deze dingen zeer moeilijk begaanbaar zijn, toch kan men haar vinden. En werkelijk: wat zelden wordt bereikt, moet moeilijk zijn. Waarom zou anders een heil dat voor het grijpen ligt en dat men zonder moeite deelachtig kan worden, door bijna iedereen worden veronachtzaamd? Alles wat voortreffelijk is, is echter even moeilijk als zeldzaam.”⁴

B. Despin

1 E3 woord vooraf

2 E3s2 scholium

3 TP6 § 8

4 E5s42 scholium

Politieke evenwichts- kunst

*Vrijheid, veiligheid en religie in
Spinoza's sociale filosofie*

**Spinoza past slecht in het
standaardverhaal van de filosofie.
“Een woeste anomalie”, noemde de
filosoof Antonio Negri hem. Spinoza
lijkt een liberale verlichtingsdenker,
omdat hij democratie, vrijheid en
religieuze tolerantie verdedigt.
Tegelijkertijd is hij een machtsrealist
die bereid is om de individuele vrijheid
op te offeren voor vrede en veiligheid.**

door Yoram Stein

S

PINOZA wijst het klassieke idee van het natuurrecht als basis van onze morele en juridische orde van de hand. Hij ontdoet het begrip van iedere normatieve lading en ontzegt het zijn transcendente, religieuze karakter. Het natuurrecht beschrijft volgens Spinoza enkel de feitelijke werking van de natuur, bijvoorbeeld dat de grote vissen de kleine opeten, ‘vissen in het water zwemmen, of mensen die aangevallen worden zichzelf verdedigen. Recht is macht, stelt hij. Daarmee bedoelt hij niet dat machthebbers gerechtvaardigd zijn om misdaden te plegen. Hij bedoelt dat de natuur geen enkele misdaad ver-

biedt, omdat alleen mensen misdaden kunnen verbieden voor zover zij daar de macht toe hebben. Hij keert zich hiermee tegen het onafhankelijke bestaan van universele mensenrechten. Mensenrechten bestaan alleen als een (staats) macht ze afdwingt en beschermt.

Iedere sociale filosofie, ook die van Spinoza, is gebaseerd op een antropologie en een ethiek die op hun beurt weer gebaseerd zijn op een metafysica. Volgens Spinoza's metafysica of meta-ethiek is er in de werkelijkheid geen goed en kwaad. Aardbevingen, regen, kankergezwellen, muggen en massamoordenaars zijn niet slecht, maar natuurverschijnselen die door natuurwetten bepaald zijn. De normatieve dimensie in Spinoza's filosofie ontstaat door zijn idee van de conatus, het streven van ieder ding om voort te kunnen bestaan. Met de conatus, van het Latijnse woord voor streven, kunnen we goed en kwaad begrijpen als relatieve termen. Om voort te kunnen bestaan, zijn bepaalde dingen goed, of slecht, voor dat specifieke ding. Zo is het goed voor een plant om water, aarde en zonlicht te ontvangen en is het voor een mens goed om zowel te eten en te drinken als in vrede samen te werken en samen te leven met andere mensen.

Spinoza stelt dat alles ernaar streeft om in het bestaan te volharden. Dit betekent niet dat alle dingen door God of de Natuur even goed zijn uitgerust met het vermogen om zich te handhaven. Dat geldt zeker ook voor de mens die onderhevig is aan allerlei passies die hem dingen laten doen die zijn of haar overlevingskansen juist doen verminderen. Spinoza's realistische uitgangspunten dwingen hem om, net als Machiavelli, te kijken naar de mens zoals die is in plaats van te kijken naar de mens zoals die zou moeten zijn. De mens wordt voortgedreven door begeertes die hem regelmatig laten verlangen naar dingen die slecht voor hem zijn. We weten wel dat het niet verstandig is om door te gaan met roken of met jaloers zijn of met massaal fossiele brandstoffen uitstoten, maar we kunnen er niet mee stoppen. Bovendien is onze kennis van wat goed is gebrekkig. We hebben van sommige dingen de indruk dat ze voor ons van nut zijn terwijl ze dat niet zijn. De wraakzuchtige denkt bijvoorbeeld dat het in zijn belang is om zijn vijand te doen lijden. De rede leert ons echter anders.

De mens is kortom een zwak en gebrekkig wezen dat zichzelf ten onrechte als de kroon op de schepping beschouwt. De realist Spinoza laat zien dat de mens vaak op korte termijn denkt en zich door destructieve passies laat leiden. De enige manier om deze emoties in toom te houden is met behulp van andere emoties. Dat de emo-

ROEL SIEBRAND

ties elkaar in toom houden, zien we in de wetten die een samenleving nodig heeft. Zo kan de angst voor straf de begeerte naar andermans spullen beteugelen. Daarnaast is het van belang dat wij elkaars emoties imiteren, zoals Hannah Laurens in haar artikel heeft uitgelegd. Door imitatie van emoties kunnen er namelijk collectieve emoties ontstaan en daarmee kan er een ‘wij’ ontstaan. Spinoza kan in die zin een nationalist genoemd worden; liefde voor het vaderland en eerbied voor de daar geldende wetten en zeden zijn voor het samenleven belangrijke emoties. In de politiek gaat het niet zozeer om mensen te overtuigen met wetenschappelijke redeneringen en logische bewijzen, maar om mensen ook emotioneel mee te nemen in een goed verhaal. In de politiek heerst met andere woorden de verbeelding, de eerste kensoort bij Spinoza, die ook beschreven wordt in het artikel van Henri Krop. Daarin lijkt politiek op religie. Vandaar de titel van zijn *Theologisch-Politiek Traktaat*, de openbaringsreligie en de politiek zijn gelijk in het opzicht dat beiden proberen om mensen, door middel van verhalen en emoties, op te roepen tot een vroom leven, dat wil zeggen tot gehoorzaamheid aan de wet en de moraal.

Hoe kunnen aan deze realistische boom nu humanistische vruchten, zoals de verdediging van de democratie, sociale zorg, de religieuze tolerantie, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid in zijn algemeenheid, hangen? Deze zaken kunnen door Spinoza niet verdedigd worden door een beroep te doen op morele principes, en dat doet hij dan ook niet. In plaats daarvan laat Spinoza zien dat zij op puur pragmatische gronden het beste in staat zijn ons te helpen overleven.

Democratie

Spinoza is de eerste filosoof die de democratie verdedigt en de gedachte van een regering door een elite van ‘goede’ bestuurders afwijst. In de Politieke Verhandeling verzet hij zich tegen het Platoonse idee van een filosoof-koning. Voor goed bestuur is er geen abstracte kennis van een ideale wereld nodig, maar concrete ervaring van hoe mensen goed samenleven en een pragmatische inslag. Democratie definieert Spinoza niet als een staatsbestel, waar het volk regeert, maar als een regeringsvorm die “de natuurlijke vrijheid en gelijkheid van de mensen in stand houdt”. In de denkbeeldige natuurtoestand is er geen natuurlijke hiërarchie. Ook is men er vrij om te doen wat hem of haar goeddunkt. Net zoals in deze denkbeeldige natuurtoestand, kunnen men-

De enige manier om deze emoties in toom te houden is met behulp van andere emoties.

sen in een democratie samen besluiten wat hen goeddunkt. Hierbij is de mening van de één niet bij voorbaat doorslaggeven-der dan de mening van de ander. Deze natuurtoestand is denkbeeldig, omdat mensen in werkelijkheid nooit zonder elkaars

bijstand kunnen leven. Naast deze natuurtoestand is ook het sociaal contract een fictie. Mensen gehoorzamen de overheid niet omdat er zo’n contract is. Zij gehoorzamen uit eigenbelang.

Spinoza stelt bovendien dat de democratie besluiten redelijker maakt, omdat mensen gedwongen worden om naar elkaar te luisteren en op elkaars argumenten in te gaan. In een collectief denkproces kan er iets ontstaan wat niet ontstaat als mensen in hun eentje denken. Zo stelt hij “Met ons menselijk verstand kunnen we niet alles meteen doorzien, maar door met elkaar te overleggen, te luisteren naar elkaar en te disputeren, krijgen we meer inzicht. En als we alle mogelijkheden onderzoeken, dan vinden we uiteindelijk toch wat we zoeken en wat iedereen ook meteen toejuicht, maar wat niemand voordien ook maar kon vermoeden.”¹ In lijn met de anti-cartesiaanse uitgangspunten van Spinoza’s antropologie is het denken geen individuele gelegenheid, maar een proces waaraan individuen deel kunnen nemen.

Vrijheid van meningsuiting

Spinoza is een van de eerste radicale pleitbezorgers van de vrijheid van religie, denken en spreken. De laatste twee noemt hij in zijn *Theologisch-Politiek Traktaat* de libertas philosophandi, oftewel de vrijheid om te filosoferen. Spinoza betoogt dat het de staat niet gaat om wat mensen geloven, maar om wat ze doen. Waar het in de filosofie of in de wetenschap gaat om de waarheid, gaat het bij religie en politiek uitsluitend om gehoorzaamheid aan de voorschriften van de wet en de moraal. Spinoza laat, aan de hand van een analyse van de verhalen in de Bijbel, zien dat de Schrift zelf verschillende geloofsopvattingen tolereert en uitsluitend als doel heeft om mensen op te roepen tot naastenliefde en rechtvaardigheid. De Bijbel en de burgerlijke wet zijn er beiden op gericht om mensen redelijk te laten handelen, dat wil zeggen, mensen zo te laten handelen dat zij het beste kunnen overleven. Dat kunnen zij wanneer zij elkaar niet schaden, de ander behandelen zoals ze zelf behandeld zouden willen worden en het recht van een ander verdedigen als hun eigen recht.² Ook moeten zij elkaar bijstaan. Welk geloof mensen tot deze redelijke manier van handelen brengt, doet zowel theologisch als politiek gesproken niet ter

zake. Spinoza’s liberalisme lijkt echter verdwenen wanneer hij een staatsgodsdienst bepleit die onder toezicht staat van de overheid. Deze staatskerk doet geen afbreuk aan de innerlijke vrijheid van geloof en Spinoza bepleit, net als Mill, een innerlijke vrijheid van denken en geloven die veel groter is dan de uiterlijke vrijheid om te handelen.

Spinoza’s verdediging van de vrijheid van meningsuiting is gefundeerd op pragmatische gronden. In “een vrije staat”, stelt hij, mag een ieder “denken wat hij wil en zeggen wat hij denkt”.³ De burgers van een vrije staat, ofwel een samenleving waarin mensen over zichzelf kunnen regeren, moeten verschillende ideeën en argumenten kunnen onderzoeken om zo redelijke wetten te kunnen maken. De overheid kan de vrijheid van denken ook niet aan banden leggen, omdat zij de macht niet heeft om over het denken van mensen te regeren, en daarmee dus ook niet het recht. Het is immers een gegeven dat mensen door hun uiteenlopende geschiedenissen en ervaringen tot verschillende inzichten komen. Nu kan een heerser wel alle mensen laten executeren die een afwijkende mening uiten, maar dit soort dictatuur kan niet bestendig zijn. Een dergelijk politiek systeem straft de dappere mensen die bereid zijn te sterven als martelaren van het vrije woord, terwijl het de angstige en leugenachtige vleiers belooft. Dit laatste zal enkel meer opstandigheid opleveren en bovendien doet het afbreuk aan de kwaliteit van het bestuur. De vrijheid om kritiek te leveren is immers als terugkoppelingsmechanisme van burger naar overheid essentieel om wetten beter en redelijker te maken.

Vrijheid als macht

Vrijheid staat voor Spinoza gelijk aan macht. Vrijer worden betekent machtiger worden, want hoe meer vrijheid, hoe meer je in staat bent te doen wat je wilt. Vrijheid is dus nooit iets wat een individu alleen bezit, want hij of zij is machteloos en daarmee onvrij. Wij zijn voor ons voortbestaan volstrekt afhankelijk van onze medemensen. Zo stelt Spinoza: “De mens is de mens een God.”⁴ Waar een liberaal geneigd is de vrijheid te zien als de vrijheid van het individu dat niet belemmerd wordt door de ander en kan doen wat hij of zij wil, ziet Spinoza in het samenwerken met anderen juist een vergro-

De mens wordt voortgedreven door begeertes die hem regelmatig laten verlangen naar dingen die slecht voor hem zijn.

de negatieve vrijheid begrepen. Wie het onderschrift leest van het standbeeld dat geplaatst staat aan de voet van het Amsterdamse stadhuis, “Het doel van de staat is de vrijheid”, denkt al snel dat de grote denker uit *the most liberal city in the world* hiermee bedoelt dat de overheid mensen alle ruimte moet geven om drugs te gebruiken en sekswerkers te bezoeken. Door het citaat in context te lezen, wordt duidelijk dat het Spinoza er juist om gaat de mensen zoveel mogelijk van verslavingen, angst en haat te bevrijden. Spinoza stelt: “het is niet het doel van de staat om de mensen van redelijke wezens tot dieren of automaten te maken, maar integendeel om ervoor te zorgen dat hun geest en lichaam veilig kunnen functioneren en dat zijzelf de vrije rede gebruiken en niet met haat, toorn of bedrog strijden, noch zich door bittere gevoelens jegens elkander laten meeslepen. Het doel van de staat is dus in werkelijkheid de vrijheid.”⁵

Spinoza’s evenwichtskunst

Spinoza lijkt op Hobbes als hij stelt dat het doel van de staat de bevrijding van angst of, positief gezegd, de vrede en de veiligheid is. Wanneer burgers zich niet langer beschermd weten door de wet verliest de staat zijn *raison d’être* en valt de samenleving uit elkaar. Spinoza’s politieke evenwichtskunst betreft het feit dat hij enerzijds, net als Hobbes, law and order verdedigt. Anderzijds beschermt hij, net als Locke, de individuele vrijheid. De staatskunde draait om het reguleren van de hartstochten op zo’n manier dat degenen die regeren niet tiranniek en degenen die geregeerd worden niet opstandig worden.⁶

Deze evenwichtskunst laat zich illustreren aan de hand van het voorbeeld van een schoolklas. Bij zijn kritiek op de tirannie kan je je een (te) stille klas voorstellen; niemand durft iets te zeggen en de autoriteit van de leraar wordt niet bevraagd. Dit is natuurlijk geen goede leeromgeving. Het doel van de school is immers om leerlingen – voor zover als mogelijk – te maken tot zelfstandig denkende wezens. Welnu, het doel

Het doel van de school is niet anders dan wat volgens Spinoza het doel van de staat is

ting van de individuele macht en daarmee van de individuele vrijheid.

Spinoza’s vrijheidsopvatting gaat in tegen het dominante negatieve vrijheidsbegrip dat een tegenstelling veronderstelt tussen individu en collectief. Niettemin wordt Spinoza vaak ten onrechte als een voorvechter van

van de school is niet anders dan wat volgens Spinoza het doel van de staat is. Een staat die zijn burgers tot afhankelijke en onmondige wezens maakt, is een failed state. Tegelijkertijd leert Spinoza ook dat vrijheid zonder orde onmogelijk is. Denk aan een klas waarin de docent geen orde weet te houden. Hier wordt de mogelijkheid om je als leerling tot autonoom denkend individu te ontwikkelen eveneens in de kiem gesmoord. Daarmee kunnen we ook zeggen dat de staat waarin de individuele vrijheid verabsoluteerd wordt een failed state is, omdat er een gebrek aan redelijkheid heerst.

Spinoza voor links

Spinoza heeft historisch gezien vooral veel interesse gewekt bij denkers van een politiek linkse snit, omdat de macht bij Spinoza uiteindelijk ligt bij de menigte of het volk en niet bij de elite. Hoe meer mensen zich aan elkaar weten te verbinden, hoe machtiger ze worden, aldus Spinoza. Bovendien zal een volk zich, volgens Spinoza, niet eeuwig door angst laten knevelen, want “tirannieke regimes”, zo citeert Spinoza Seneca maar liefst twee keer “zijn nooit een lang leven beschoren”. Voor de marxisten is Spinoza een van de eersten die het revolutionaire potentieel van de massa onderkende. Een tweede reden waarom Spinoza’s filosofie aantrekkelijk is voor links is dat zijn denken niet begint bij het ‘ik’, waar Descartes en Kant wel beginnen, maar bij God ofwel de Natuur. Het gaat Spinoza om de realisatie dat het individuele lichaam, en het idee van het lichaam bestaande uit de menselijke geest, onlosmakelijk verbonden is met een oneindig aantal andere lichamen en een oneindig aantal andere ideeën. Mijn denken is gevormd uit het collectieve denken zoals mijn lichaam gevormd is uit sterrenstof. Dit idee van relationele verbondenheid, ofwel solidariteit, deelt Spinoza niet alleen deelt met het socialisme, maar ook met de feministische zorgethiek.⁷ Sommige feministen hebben Spinoza ontdekt via Deleuze die aan Spinoza het idee ontleent dat er geen, al dan niet patriarchaal, ideaal nodig is om de menselijke werkelijkheid te beschrijven. Mensen handelen uit begeertes en verlangens op grond van verbeeldingen die positieve krachten in plaats van onvermogen zijn. Zo ontstaat er in Spinoza’s filosofie een horizontaal krachtenveld zonder een hogere norm waar allen zich op moeten richten. Aan de hand hiervan kunnen mensen op basis van afwijking worden afgewezen.

Spinoza is de eerste filosoof die de democratie verdedigt en de gedachte van een regering door een elite van ‘goede’ bestuurders afwijst.

Civiele religie
Spinoza erkent het belang van religie voor het samenleven. Ook hierin wijkt hij af van het liberalisme, omdat het liberalisme geloof als een privékwestie opvat. Spinoza pleit daarentegen voor een civiele religie waarin het geloof de samenleving dient

doordat zij bepaalde deugden helpt cultiveren en een gemeenschappelijk ethos biedt. Religie, beseft Spinoza, kan voor een samenleving zowel bindmiddel als splijtzwam zijn. Als splijtzwam noemt Spinoza het bijgeloof, oftewel de superstitio, dat voortkomt uit vrees en ambitie, en dat wantrouwen en haat cultiveert. Het onderscheid dat Spinoza maakt tussen geloof en bijgeloof is er niet een tussen waarheid en onwaarheid, maar tussen opvattingen die uiteindelijk leiden tot liefde, en opvattingen die leiden tot het haten en vervolgen van andersdenkenden.⁸ Dus, de evaluatie van religie geschiedt op pragmatische gronden. Wat voor het openbaringsgeloof geldt, geldt ook voor Spinoza’s filosofische religie; uiteindelijk mondt deze uit in liefde en dient deze de staatsdoelen vrijheid, vrede en rechtvaardigheid. Zij is dan ook meer dan opium van het volk. De redelijke vormen van religie bevrijden de mensen van vrees en brengen de mensen tot de liefde voor God en de naasten. Dat wil zeggen, het redelijke geloof beweegt de mens tot dankbaarheid voor alles wat er is en tot het bijstaan van elkaar. Zo leren zij de mensen te handelen volgens het motto van Spinoza: “doe wel en wees blij!”⁹

Conclusie

Spinoza’s sociale filosofie past niet goed in het standaardverhaal van de geschiedenis van de filosofie. Hij biedt een unieke mix van realistische, nationalistische, liberale, socialistische, postmoderne, feministische en monotheïstische elementen. De filosofie van Spinoza biedt ons daarmee een alternatief, een andere manier van denken over het samenleven.

.....
1 TP 9 §14
2 TTP 16 § 5
3 TTP 20
4 E4s35 scholium
5 TTP, 20 § 6
6 TTP 17 § 16
7 Zie het artikel van Juffermans
8 Zie het artikel van Michiel Leezenberg
9 E4s73 scholium

Beste Baruch,

Als filosofiedocent in Nederland vind ik eigenlijk wel dat ik Spinoza moet behandelen. En tegelijkertijd aarzel ik. Kijk, dat zit zo. Enerzijds is Spinoza gewoon onze grootste filosoof. Hij is opgenomen in de Nederlandse canon, er is een museum over hem, door het hele land zijn standbeelden van hem te vinden en zijn er straten naar hem vernoemd. Allerlei prijzen dragen zijn naam en zijn portret was te vinden op het duizendguldenbiljet. Als iemand zo belangrijk is geweest en nog steeds is voor de Nederlandse cultuur, dan zou je hem toch zeker ook in de filosofieles moeten behandelen? Anderzijds aarzel ik. Is het geen verfoeilijk nationalisme om iemand te behandelen enkel omdat hij Nederlands grootste filosoof is? Is het niet een soort bekrompen spruitjesnationalisme om een filosoof te behandelen – enkel en alleen omdat hij hier in dit kikkerlandje geboren is? Is filosofie niet bij uitstek de discipline waarbij wij ons niets aan landsgrenzen gelegen laten? Is zijn status als BN'er een goed argument om Spinoza in de les te behandelen? Of is het Spinoza Lyceum op de goede weg wanneer zij hun leerlingen gedurende hun middelbare schooltijd niet lastigvallen met Spinoza (overigens ook niet of nauwelijks met filosofie, omdat het daar geen examenvak is)? Mag je als Nederlander trots zijn op Spinoza? Dat is eigenlijk mijn vraag. Dank voor je advies.

*Hartelijke groet,
Geen nationalist*

EN de haan kraaide voor de tweede maal voor Spinoza. Geëxcommuniceerd uit de canon van het Nederlandse filosofieonderwijs. Hij zit niet in de algemene eindtermen, noch in de examenthema's vwo: deugdedhiek, rede en religie (??), vrije wil (??) scepticisme, het goede leven en de vrije markt, Wat maakt de mens? Je zou bijna denken dat er een agenda achter zit. Ik hoef niet in te gaan op het krachtige koor van stemmen dat voor inclusiviteit en diversiteit pleit, om het wonderbaarlijke karakter van deze omissie duidelijk te maken. Spinoza is, zoals je zegt, Nederlands grootste filosoof, en zoals Bertrand Russell het schrijft in zijn *Geschiedenis van de westerse filosofie*, een van de meest nobele persoonlijkheden die de westerse traditie kent. De manier waarop deze manier de filosofie voorleefde, doet niet onder voor hoe Socrates het deed.

Zelf behandel ik Spinoza als degene die het mechanistisch wereldbeeld radicaliseert en toepast op de mens en daarmee een vorm van hard determinisme introduceert (hoewel zijn monistische metafysica complexer is). Mooier vind ik nog zijn unieke vorm van intellectuele spiritualiteit, die o.a. door Einstein onderschreven wordt: je eigen bestaan zien, 'in het licht der eeuwigheid', als onlosmakelijk voortkomend uit de eeuwige natuurwetten. Hier zien we een naturalist die vrijelijk over 'God' praat en de waarde van contemplatie schaamteloos op één zet. In onze wereld waar religie en sciëntisme voortdurend met elkaar overhoop liggen, een inspiratiebron van jewelste. Ik laat het aan anderen om de geweldige kansen voor ethiek, kentheorie en natuurlijk (theologisch-)politieke filosofie uiteen te zetten. Deze filosoof is een prachtig voorbeeld van hoe je als Nederlander niet beperkt hoeft te zijn tot de kleingeestigheid van de het spruitjesnationalisme.

Martin Struik

IN *Das Kapital* spreekt Marx meermaals zijn waardering voor Spinoza uit. Dat boek werd gepubliceerd in 1867. Waarmee ik maar wil zeggen dat Spinoza niet enkel in Nederland gewaardeerd wordt en zelfs op de appreciatie kan rekenen van een van de invloedrijkste 19e-eeuwse Duitse filosofen. Marx was geen nationalist, laat staan een Nederlandse nationalist.

Jo Seminck

DIT is echte filosofen-clickbait! Maar laten we ons eens verplaatsen in bijvoorbeeld de Fransen of de Duitsers en laten we ons hetzelfde verhaal voorstellen maar dan met Descartes of Nietzsche. Ze zouden van het lachen niet meer in slaap komen van de suggestie alleen al. Maar los daarvan: natuurlijk moet iemand worden beoordeeld op zijn denken en niet op zijn nationaliteit of afkomst. De fout in de vraag ligt dan ook in de suggestieve koppeling tussen beiden. Dat tegenwoordig denken steeds vaker wordt beoordeeld op basis van kenmerken, eigenschappen, daden en achtergrond van de filosoof is een storend modeverschijnsel. De vraag die dus eigenlijk hier gesteld moet worden is op welke wijze het denken van Spinoza nog relevant is voor hedendaagse scholieren. Ik denk dat veel collega's daarover schitterend kunnen uitweiden!

Stephan Wetzels

BIJ leven werd Spinoza al een positie aan de universiteit van Heidelberg aangeboden. Spinoza wordt niet alleen in Nederland gewaardeerd. Hij werd vooral rond 1800 via Duitsland aan de vergetelheid ontrukkt. Dat lijkt mij een goede reden om te zeggen dat waardering voor zijn filosofie geen ordinare kwestie is van nationalisme. Voor leerlingen zal zijn geometrische methode pittige kost zijn en Spinoza maakt bij zijn concept van oneindigheid denkfouten, maar daarin is hij niet uniek. Hij is een boeiende systematische denker en dat maakt zijn filosofie de moeite waard.

Walfred Haans

De laatste grote islamitische filosoof

Spinoza over godsdienst en geloof

Spinoza reageert in het *Theologisch-Politiek Traktaat* en in de *Ethica* op de sociale, religieuze en politieke omstandigheden van zijn tijd. Daarom is een relevante vraag wat die omstandigheden precies waren, en of ze overeenkomsten vertonen met het heden. Laat me een poging wagen.

door Michiel Leezenberg

Burgeroorlog als Spinoza's angst

In veel schoolboeken wordt het Nederland van de zeventiende eeuw nog altijd voorgesteld als een tijd van pais en vree, waarin gezamenlijk strijd werd gevoerd tegen de Spaanse vijand, waarin een uitzonderlijke religieuze tolerantie bestond, en waarin uitzonderlijke schilderkunst tot stand kwam. De laatste jaren is er wat meer aandacht ontstaan voor slavernij en vroege koloniale overheersing, maar het beeld van een Hollandse Gouden Eeuw blijft opmerkelijk stabiel.

Deze visie op de vroegmoderne tijd in de lage landen is vooral ontwikkeld door Johan Huizinga, wiens *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (1941) oorspronkelijk een stilzwijgende vorm van verzet tegen de Duitse bezetting was. Toch was zeventiende-eeuws Nederland in werkelijkheid natuurlijk helemaal niet zo vreedzaam. Om te beginnen waren er geregeld conflicten tussen de rijkere en armere bewoners. Dat uitte zich regelmatig in oproer in de grote steden. Daarnaast waren er politieke conflicten tussen de republi-

keinse en de meer oranjegezinde groepen, en er waren natuurlijk allerlei religieuze conflicten – niet alleen die tussen katholieken en protestanten, maar ook twisten zoals die tussen Arminianen en Gomaristen die uitmondde in de synode van Dordrecht waarin de Arminianen aan de kant werden gezet. Al deze conflicten brachten de Nederlandse Republiek voortdurend op de rand van een burgeroorlog. Spinoza was zich wel bewust van deze onenigheden; ook de religieus gemotiveerde burgeroorlog in Engeland was hem welbekend.¹

Je kunt daarom, zoals de hedendaagse exegeet Wiep van Bunge heeft gedaan (2010), betogen dat de burgeroorlog (in het Grieks stasis) de voornaamste filosofische uitdaging of angst van Spinoza is geweest². Waar sceptische twijfel het uitgangspunt van Descartes' filosofische werk was, is maatschappelijke tweedracht (discordia) of, nog erger, burgeroorlog de grootste uitdaging voor Spinoza's politiek-filosofische of politiek-theologische denken. Wellicht geldt dit zelfs voor de *Ethica*. Het uitgangspunt hierin is dat het volgen van een strikt geometrische methode de basis wegneemt voor redelijk verschil van mening aangaande metafysische kwesties en dat daarmee de basis verdwijnt voor een religieus conflict. Bovendien, zo betoogt hij in zijn *Theologisch-politiek traktaat* en in zijn *Politieke verhandeling*, zijn het immers de passies die leiden tot verkeerde religieuze opvattingen en daarmee tot politiek conflict. Deze passies zijn onmogelijk uit te bannen, maar kunnen wel beheerst worden. Ze kunnen beheerst worden in het individu door het ontwikkelen van correcte kennis van hun ontstaan en door het gebruik van het redelijke vermogen. Ze kunnen beheerst worden in de staat doordat iedereen zich strikt aan de hoogste soevereine staatsmacht onderwerpt.

Discussiëren in de klas met het Traktaat

Spinoza's gedachtegoed is toe te passen op de vraag hoe je maatschappelijke polarisatie kunt tegengaan of beheersen. Daarbij ontstaat de vraag of zijn suggesties voor de wereld van nu nog opgaan of bruikbaar zijn. Daarvoor moet er niet primair naar de *Ethica* worden gekeken, maar naar het eerder gepubliceerde *Theologisch-politiek Traktaat*. Een voordeel hiervan is dat die tekst duidelijk niet is geschreven voor filosofisch geschoolde lezers, maar voor een niet-specialistisch publiek van, in die tijd primair protestantse, gelovigen en theologen. Het was duidelijk dat Spinoza's hoop was om met dit boek

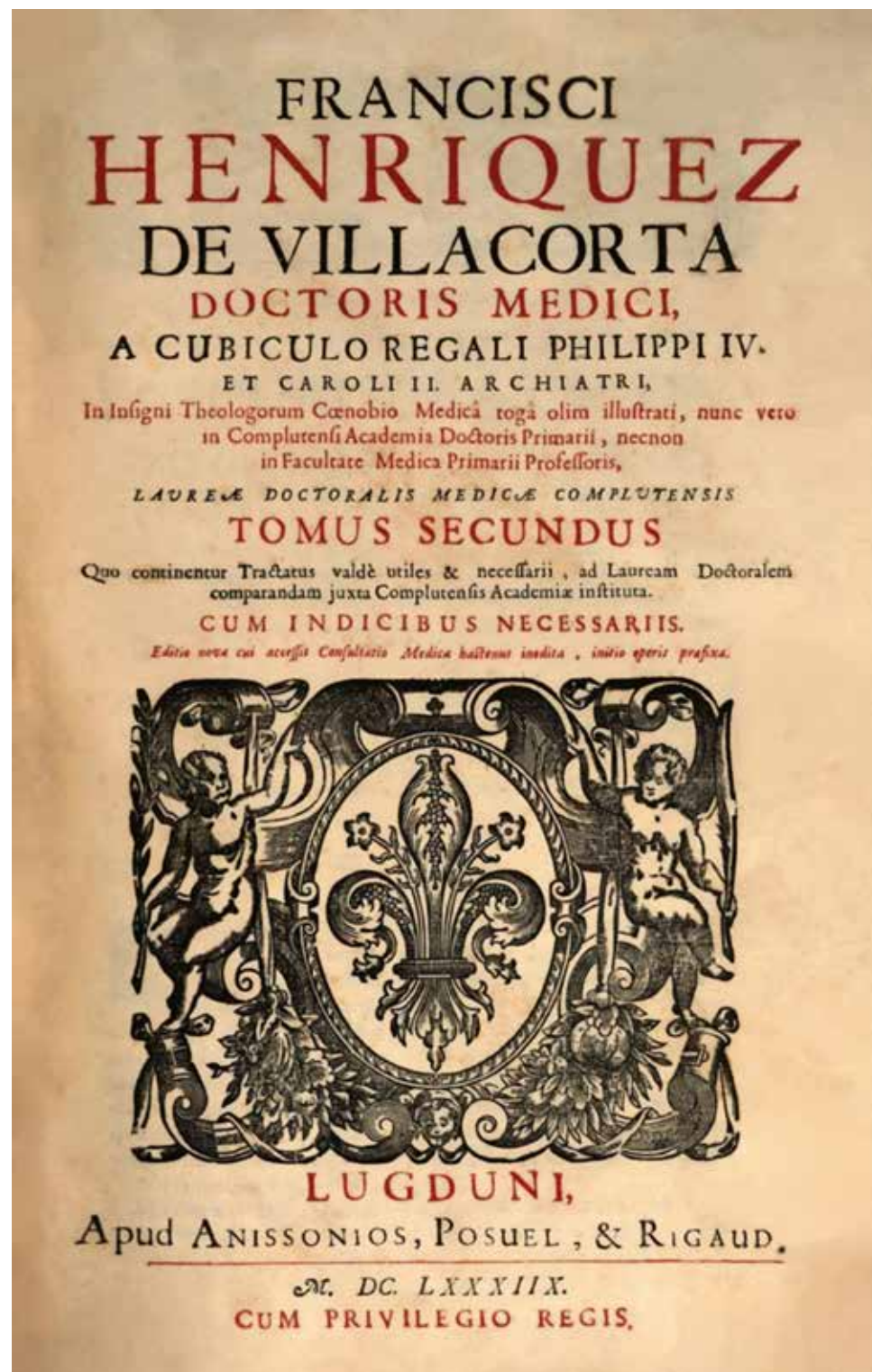
de ruimte te creëren voor de publicatie van zijn hoofdwerk de *Ethica*. Vooral jegens de radicale calvinistische theologen betoogde hij met dit werk dat het tolereren van afwijkende religieuze opvattingen niet tot conflict hoefde te leiden, maar juist de maatschappelijke vrede beter in stand hield dan religieuze intolerantie. We weten inmiddels dat het boek op dit punt niet succesvol is geweest: de reacties van de theologen waren integendeel zo heftig dat het op meerdere plaatsen verboden werd en Spinoza van het publiceren van de *Ethica* afzag. Het lijkt er dus op dat het Traktaat historisch belangrijker is geweest dan de *Ethica*. Zo verschenen in de late zeventiende eeuw op allerlei plaatsen piratenedities, dikwijls onder bloemrijke valse titels zoals Franciscus Henriques de Villa Corta, Alle chirurgische werken en De rechtzinnige theoloog, in een poging de censuur te omzeilen en het boek te kunnen exporteren.

Veel van de discussies in het Traktaat vallen ook goed te lezen en te bespreken zonder dat je je hoeft te verdiepen in de details van Spinoza's opvattingen over God of natuur, de passies, de rede, de vrijheid, en de relatie tussen individu en gemeenschap zoals die in de *Ethica* in detail worden uitgewerkt. Het is ook didactisch plezierig dat het Traktaat relatief concreet is en op veel punten afwijkt van wat we vandaag de dag voor vanzelfsprekend houden als het om religie gaat. Eén vraag die aan leerlingen gesteld kan worden, is of religie, volgens hen, primair bestaat uit het geloven in God, het aanbidden van God, of het liefhebben van God. Volgens Spinoza is religie namelijk geen van deze drie. In zijn Traktaat betoogt hij dat de religieuze openbaring die de ware profeten geven niet bestaat uit oordelen of opvattingen die voor waar gehouden moeten worden. Zij bestaan uit wetten die gehoorzaamd moeten worden.

Interessant genoeg staat deze visie van godsdienst dicht bij het jodendom en de islam dan bij het christendom. Die laatste religie is immers niet zozeer een religie van wetten. Jezus, zo schrijft de apostel Paulus, verkondigt de wet niet zozeer, maar belichaamt of "voltooit" haar.³ Wel maakt Spinoza in het Traktaat een onderscheid tussen de specifieke wetten van een volk, die hij in bijvoorbeeld Mozes' tien geboden aantreft, en de universele morele wet van wat hij de ware religie noemt. Dit laatste is het gebod om je naasten lief te hebben.

Eén vraag die tot een uitgebreide discussie kan leiden, is wat even-

Eén vraag die aan leerlingen gesteld kan worden, is of religie, volgens hen, primair bestaat uit het geloven in God, het aanbidden van God, of het liefhebben van God. Volgens Spinoza is religie namelijk geen van deze drie.

Piratenuitvoering van het *Theologisch-politiek Traktaat* van Spinoza.

tueel de universele morele wet of boodschap in religies zoals het jodendom, de islam, hindoeïsme en boeddhisme zou kunnen zijn. Daarom is het Spinoza zelf alleen niet te doen. De enige twee religies waar hij in detail en met kennis van zaken over spreekt zijn het jodendom en het protestantse en katholieke christendom. Nu is het in heden-daagse filosofische kringen niet echt bon ton om op Spinoza's banden met de joodse filosofie te wijzen. Überhaupt is het vestigen van de aandacht op de religieuze kanten van zijn werk een beetje uit de mode geraakt. Twee eeuwen geleden omschreef de Duitser dichter Novalis Spinoza nog als "dranken van God", maar vandaag de dag overheerst het idee dat Spinoza een atheïst is, omdat zijn God immanent in de wereld is en niet transcendent. Zie bijvoorbeeld het werk van Nadler en Jonathan Israel. Nu is zijn godsbeeld inderdaad nauwelijks herkenbaar en nog moeilijker verteerbaar voor theïstisch georiënteerde gelovigen die vast willen houden aan een persoonlijke God met menselijke trekken en een vrije wil. Toch wees Spinoza in zijn correspondentie de suggestie dat hij een atheïst zou zijn verontwaardigd en, voor zover we kunnen nagaan, in alle oprechtheid van de hand.

Spinoza's banden met de islam

De overheersende lezing vandaag de dag is dat Spinoza de eerste echt moderne, dat wil zeggen seculiere of zelfs atheïstische filosoof zou zijn geweest. Dat hij ook nog eens in het vroegmoderne Nederland leefde en werkte komt daarbij goed van pas. Sinds Jonathan Israels argument in *Radical Enlightenment* (2001) dat de ware, meest seculiere en progressieve verlichting niet in Frankrijk of Duitsland, maar in de Lage Landen is ontstaan en dat Spinoza de spilfiguur van deze beweging was, geldt Spinoza hier te lande als een belichaming of zinnebeeld van een vermeend uniek Nederlandse vorm van secularisme, tolerantie en moderniteit. In het publieke debat is deze verlichte, seculiere, tolerante Nederlandse cultuur regelmatig geplaatst tegenover een intolerante en gewelddadige islamitische cultuur die nog geen proces van modernisering, verlichting en secularisering zou hebben doorgemaakt. Historisch gezien klopt er niet veel van deze tegenstelling. Ook filosofisch valt er wel iets op af te dingen.

Op het eerste gezicht lijkt het misschien vergezocht om Spinoza's filosofische banden met de islam te bekijken. Wat hij over de islam als religie en over de profeet Mohammed te zeggen heeft,

ontstijgt immers niet of nauwelijks het niveau van vooroordelen en polemieken uit zijn tijd. Weliswaar schrijft hij dat de islamitische rijken van zijn tijd, met name het Osmaanse rijk, voorbeelden van relatieve maatschappelijke stabiliteit en vrede zijn. Uit zijn briefwisseling wordt duidelijk dat Spinoza, in het beste geval, twijfels heeft over de echtheid van Mohammeds profetie en hem, in het ergste geval, voor een regelrechte oplichter houdt die de vrijheid tenietdoet. Dat klinkt niet bemoedigend voor studenten met een islamitische achtergrond. Desondanks blijkt met name zijn Traktaat een onvermoede affiniteit met de islamitische wereld te hebben en specifiek met de islamitische filosofie. Die affiniteit wordt zichtbaar wanneer je zijn eigen filosofische inspiratiebronnen in de middeleeuwse joodse filosofie wat nader en kritischer bekijkt.

Interessant genoeg ontleent Spinoza een groot deel van de thematiek van het Traktaat, met name aangaande de vraag naar de verhouding tussen filosofie en profetie, niet aan Descartes, Aristoteles, of de Nederlandse protestantse theologen, maar aan de middeleeuwse joodse filosoof Mozes Maimonides. Nog interessanter is het feit dat Maimonides' *Gids voor de verdoodden* oorspronkelijk niet in het Hebreeuws is geschreven zoals je misschien zou verwachten, maar in het Arabisch. De joodse filosofie van de middeleeuwen werd vooral ontwikkeld op plekken zoals Al-Andalus, oftewel islamitisch Spanje, en is letterlijk ondenkbaar zonder de islamitische filosofie; het vocabulaire van filosofen zoals Maimonides is ontleend aan islamitische filosofen zoals Averroës, oftewel Rushd, Avicenna, oftewel Ibn Sina, en bovenal al-Fārābī. Dat maakt het interessant om Spinoza's opvattingen niet alleen met die van Maimonides te confronteren, maar ook met die van islamitische den-

kers. Daarmee sla je, als docent, meerdere didactische vliegen in één klap. Niet alleen kun je zo de vraag bespreken of de islam een verlichte rationele filosofische traditie gehad heeft, maar je kunt ook opnieuw de vraag stellen in hoeverre Spinoza nu een moderne en specifiek Nederlandse filosoof is en in hoeverre hij staat in een voormoderne joodse en wellicht ook islamitische filosofische traditie.

Overeenkomsten tussen Spinoza en al-Fārābī

Een paar jaar geleden heb ik een Nederlandse vertaling gepubliceerd van een van de hoofdwerken uit de islamitische filosofie,

De overheersende lezing vandaag de dag is dat Spinoza de eerste echt moderne, dat wil zeggen seculiere of zelfs atheïstische filosoof zou zijn geweest. Dat hij ook nog eens in het vroegmoderne Nederland leefde en werkte komt daarbij goed van pas.

Wat maakt Spinoza's filosofie zo populair?

LEZINGEN, debatten, dialogen, theater- en muziekuitvoeringen over het werk van Spinoza trekken volle zalen. Zijn het alleen filosofen en studenten die daarop afkomen? Nee, het merendeel van de bezoekers heeft geen filosofische achtergrond en slechts een basisbesef van Spinoza's leven en werk. Hoe is het te verklaren dat een filosoof met een nagenoeg onleesbaar hoofdwerk als *Ethica* buiten klaslokaal en collegezaal zo in trek is? Het antwoord kan in twee richtingen worden gezocht. Spinoza's denken is uitermate genuanceerd en zijn bewijsvoeringen zijn buitengemeen complex. Zijn werk leent zich voor velerlei uitleg en uiteenlopende interpretaties houden de gemoederen dan ook voortdurend bezig. Maar minstens zo belangrijk is dat veel van zijn ideeën over politiek, samenleving en levenswijze hoogst actueel zijn.

Om met het eerste te beginnen: is Spinoza de laatste middeleeuwse scholasticus of de grondlegger van de Verlichting? Beide standpunten zijn gemakkelijk te onderbouwen en trekken een brede schare aanhangers. En wat te denken van al die schijnbare tegenstellingen in zijn werk? Zijn we nu sterfelijk of onsterfelijk? Als een streng determinisme alles vastlegt, waarom moeten we dan naar perfectie streven, en wat is nog de zin van een levensleer als de *Ethica*? Als alles wat is, goed is, hoe kunnen we dan toch dwalen? Hoe kan het dat zowel materialisten als idealisten zich hem toe-eigenen? Wat maakt dat socialisten en communisten, maar ook liberalen en zelfs fascisten Spinoza hebben omarmd? Stuk voor stuk zijn dit wezenlijke vragen die academici bezighouden en die doorsijpelen naar het grote publiek. Als je een lezing of een cursus over Spinoza bijwoont, als je iets van of over hem leest, is er steeds iets nieuws, iets wat je niet helemaal begrijpt, iets wat tot denken aanzet. Met Spinoza ben je nooit klaar! Wat het tweede betreft: Spinoza's ideeën over politiek en samenleving, over vrijheid van meningsuiting en tolerantie zijn ronduit 21e-eeuws te noemen.

Ze spreken aan, zijn relevant en je kunt er in ieder gesprek over democratie en rechtstaat mee voor de dag komen. Maar ook voor wie religieus is ingesteld en naar zingeving zoekt, biedt zijn allesomvattende filosofie tal van aanknopingspunten. Als geen ander geeft hij woorden en taal aan de grote vragen des levens. Als je niet meer in een traditionele god gelooft, maar ervan overtuigd bent 'dat er toch iets moet zijn', levert Spinoza's centrale thema 'Deus sive natura' je een stevig fundament. Evenzo kan de gedachte dat we als mens een integraal onderdeel van de natuur vormen, je in moeilijke tijden troost bieden.

Weinigen zullen zo sterk in determinisme geloven als Spinoza. Maar zijn oproep het menselijk gedrag te begrijpen vanuit onderliggende oorzaken, opent de ogen voor hoe sterk ook wij bepaald zijn door bijvoorbeeld ons gezin van herkomst, onze overlevingsstrategieën en onze cultuur. Spinoza's advies om elkaar "niet te bespotten, niet te beklagen, noch te verwerpen, maar te begrijpen"¹ is nog steeds krachtig en inspirerend.

.....
1 TP 1.4

Op een aantal punten is al-Fārābī radicaler dan Spinoza. De overeenkomsten tussen Spinoza's en al-Fārābī's werken zijn natuurlijk niet toevallig.

De deugdzame stad, oftewel al-madīna al-fādila van de tien-de-eeuwse denker al-Fārābī. Het bestaan van dit boek alleen al is een bewijs dat er iets totaal niet klopt aan het gangbare beeld van een irrationele en nog niet verlichte islam. Bovendien, wanneer je het op detailniveau vergelijkt met een boek als Spinoza's Traktaat vallen er onmiddellijk een aantal duidelijke overeenkomsten op. Beide spreken in detail over de verhouding tussen filosofie en profetie en beide vatten geopenbaarde religies op als verzamelingen van wetten. De overeenkomsten tussen Spinoza's en al-Fārābī werken zijn natuurlijk niet toevallig. Ze zijn bemiddeld door Maimonides' herformulering van deze filosofische vragen voor een specifiek joods publiek.

Op een aantal punten is al-Fārābī radicaler dan Spinoza. Waar de laatste zich vooral beperkt tot theologische redeneringen en allerlei Bijbelcitaten gebruikt om de Hollandse theologen mee om de oren te slaan, vindt al-Fārābī het niet nodig om zelfs maar een enkele keer de Koran te citeren of de profeet Mohammed bij naam te noemen. Zijn argumentatie is puur abstract-filosofisch en vooronderstelt niet de waarheid van de specifiek islamitische openbaring. Sterker nog, voor al-Fārābī is religieuze openbaring een imitatie van filosofisch inzicht. Alleen geletterde en filosofisch geschoolde burgers, schrijft hij, kunnen de abstracte filosofische waarheden in hun eigen termen kennen. Voor de ongeschoolde en ongeletterde massa's is deze filosofische waarheid vertaald naar eenvoudiger en meer beeldende geopenbaarde wetten. Waar bijvoorbeeld filosofen in abstracto spreken over de goddelijke almacht en rechtvaardigheid, daar stellen religieuze profetieën God voor als een strenge maar rechtvaardige vader of als een almachtige koning die op zijn troon zit en over de mensen oordeelt.

Oppervlakkig gezien zou je misschien denken dat al-Fārābī een atheïst of een radicale godsdienst-criticus is, maar er is geen enkele goede reden om hem geen islamitische filosoof te noemen. Wel is opmerkelijk dat hij openlijk verklaart dat de filosofische rede voorafgaat en superieur is aan de religieuze openbaring, omdat hij de waarheid in abstracte termen en niet in imitaties daarvan presenteert. Ook is het opmerkelijk dat hij zegt dat er meerdere deugdzame steden mogelijk zijn met verschillende religieuze openbaringen zoals hij stelt in de hoofdstukken 16 en 17 van De deugdzame stad. In hoofdstuk 18 verkondigt hij zelfs dat

het volksgeloof dat geformuleerd is in termen van een straffende en belonende God, en vrome daden en offers, berust op regelrecht bedrog. Zelfs Spinoza durfde dat zeven eeuwen later niet hardop te zeggen.

De overeenkomsten en verschillen tussen al-Fārābī, Maimonides en Spinoza, met name in de verhouding tussen filosofie en profetie, de status van de geopenbaarde wetten en de verhouding tussen geschoolde elites en onge-

schoolde massa's, kunnen volgens mij makkelijk aan de hand van korte passages uit het werk van deze drie auteurs toegankelijk worden gemaakt voor gevorderde studenten filosofie op de middelbare school. Dat kan duidelijk maken dat Spinoza op – deels onverwachte – punten, zoals het risico van tweedracht en maatschappelijke polarisatie, meer aansluit op hedendaagse problemen. Terwijl hij op andere punten verder van ons afstaat en dichter bij de islamitische filosofische traditie dan sommige hedendaagse apologeten ons willen doen geloven. Spinoza is door Israel en anderen de eerste waarlijk moderne filosoof genoemd, maar er is net zo goed, of zelfs met meer reden, te zeggen dat hij de laatste grote islamitische denker is. Als je daarmee de tongen niet loskrijgt, dan weet ik het ook niet meer.

Literatuur

Al-Fārābī, 2022, *Principes van de opinies van de bewoners van de deugdzame stad* (vertaling Michiel Leezenberg). Amsterdam: Boom.

Michiel Leezenberg, 2024, 'Verlichting en Verbeelding: Spinoza en zijn kring over moslims en moslimrijken'. In M. de Koning e.a. (red.) *Geschiedenis van de islam in Nederland en Vlaanderen*, Leuven: Leuven University Press

.....
1 Zie bv. TTP 18 § 8

2 Zie ook artikel van Yoram Stein in dit nummer.

3 Romeinen 3:18

Spinoza en kwantumfysica, een eigenaardige combinatie

Maarten van Buuren schrijft begrijpelijk, maar overtuigt hij ook?

De titel van Van Buurens opstel is eigenlijk een vraag: wat hebben kwantummechanica en God met elkaar te maken? Zijn voornemen is om Heisenbergs lezing van de kwantummechanica te verenigen met Spinoza's God. Op zich is dat vermetel, want de wereld is volgens de kwantummechanica onbestemd, terwijl zij volgens Spinoza juist streng voorbestemd is.

door Jan Riemersma

ALHOEWEL sommige natuurkundigen afkerig zijn van filosofie, lieten de twee grote architecten van de moderne natuurkunde, Heisenberg en Einstein, zich bij het opstellen van hun inzichten juist leiden door filosofen. Einstein was een bewonderaar van Spinoza, Heisenberg werd begeistert door Plato.

Heisenberg en onzekerheid

Heisenberg is de man die de kwantummechanica heeft opgesteld. In feite is de kwantummechanica een overzicht van alle toestanden waarin kwantumdeeltjes kunnen verkeren. Deze kwantumtoestanden worden niet gerepresenteerd door getallen, maar door matrices (een matrix is een abstracte wiskundige constructie). Je kunt je van matrices geen voorstelling maken. Heisenberg verzette zich zelfs tegen de gedachte dat matrices 'echte' toestanden in tijd en ruimte beschrijven. Hij beschouwde de matrices als abstracte platonische vormen. Deze platonische vormen krijgen pas wereldse betekenis als ze worden toegepast door een 'waarnemer' (de 'Heisenberg cut').

Een opvallend principe van deze mechanica is dat een waarnemer niet alle eigenschappen van een kwantumdeeltje kan meten (het onzekerheidsbeginsel). Hij moet kiezen: of hij meet de 'snelheid' (momentum) van het deeltje of hij meet de 'plaats' van het deeltje. De keus die een 'waarnemer' maakt heeft ingrijpende gevolgen voor de uitkomst van zijn experiment (en dus voor zijn beeld van de fysische werkelijkheid). Hieruit volg dat Heisenbergs wereld principieel onbestemd is.

Spinoza's determinisme

Hoe anders is het wereldbeeld van Spinoza. Spinoza heeft met welbepaalde definities, premissen en deductieve afleidingen een wereld beschreven die volledig bepaald is. Deze wereld is enkelvoudig, ze bestaat uit één substantie. Deze substantie 'bevat' God én de natuur (God=natuur) en alle

Hoe verenigt Maarten van Buuren Heisenbergs onbestemde wereld met Spinoza's voorbestemde wereld?

vormen of toestanden komen op noodzakelijke wijze voort uit deze 'God=natuur'. Anders gezegd: alles in 'God=natuur' is voorbestemd.

Hoe verenigt Van Buuren Heisenbergs onbestemde wereld met

Spinoza's voorbestemde wereld? Wel, hij merkt op dat Spinoza's wereld wordt geordend door de vormkracht van 'God=natuur' en hij ziet hierin een overeenkomst met Heisenbergs wereld die wordt geordend door platonische vormen. Deze overeenkomst brengt Van Buuren tot het inzicht dat aan de wereld 'vormkracht' ten grondslag ligt, wat dat ook moge zijn.

Hoe Van Buuren hiermee het grote verschil tussen de twee wereldbeelden, voorbestemd versus onbestemd, meent te hebben vereffend, wordt niet duidelijk. Voor Einstein was juist dát, het onbestemde karakter van de kwantummechanica, een reden om Spinoza's voorbestemde wereldbeeld eens zo innig te omarmen.

Van Buuren schrijft tenslotte, om zijn inzicht 'diepte' te geven: "Het [sacrale] heeft zich verplaatst naar onderzoek in de kernfysica. Daar buigen geleerden de knie voor formules waarin de oorsprong van alle dingen zich verdicht." (p.135)

Het goede aan dit opstel is dat het begrijpelijk geschreven is, wat, gezien de hondsmoeilijke materie, meesterlijk is. Of Van Buurens metafysica je overtuigt is een tweede.

Maarten van Buuren, *Quantum, de Oerknal en God: filosofische perspectieven van de kwantummechanica*, Lemniscaat, €20,- (helaas geen ebook, wel te leen bij de openbare bibliotheek)

Oefeningen in het goede leven

Spinoza's zoektocht naar een bestendig geluk

Het gezegde 'alle mensen streven naar geluk' formuleert een kerngedachte uit de antieke filosofie. Zowel Plato, als Aristoteles, als de stoïcijnen als Epicurus namen dit als een gegeven aan. Tevens moesten zij vaststellen dat de mensen er vaak niet in slaagden een duurzaam geluk te bereiken. Dit laatste werd op klemmende wijze getoond in de Griekse tragedies, waarin het streven naar geluk wordt gefrustreerd door de krachten van het noodlot. Het menselijk bestaan is tragisch. Zowel de goden als het noodlot maakten het leven bij uitstek kwetsbaar.

De vraag die de antieke filosofen zich stelden: kan en moet de mens aan de tragische en kwetsbare dimensie van zijn bestaan willen ontsnappen?

door Paul Juffermans

Waar moet Spinoza nu geplaatst worden in deze tweedeling? Streeft hij naar een stoere, 'mannelijke' autonomie? Of omarmt hij de menselijke kwetsbaarheid? Spinoza laat zich niet makkelijk plaatsen. Enerzijds zoekt hij het geluk in een onvergankelijk en eeuwig goed in wat hij heel traditioneel 'de liefde tot God' noemt. Anderzijds beschouwt hij de mens, net als de aanhangers van de feministische zorgethiek, als een uiterst fragiel wezen dat enkel kan bestaan in relatie tot andere mensen en andere dingen. In die zin kan de mens nooit geheel onafhankelijk functioneren. De individuele mens is immers afhankelijk van andere mensen en maakt deel uit van een gemeenschap waardoor zijn streven naar geluk altijd ingebed is in een sociale en politieke context. Spinoza lijkt dus beide antwoorden tegelijkertijd te geven en daarmee de schijnbare tegenstrijdigheid op te heffen. Een diep besef van de eigen afhankelijkheid en kwetsbaarheid hoeft in dat geval niet strijdig te zijn met een streven naar een bestendig geluk, maar vormt er juist een voorwaarde voor.

Geluk

In de antieke filosofie was de stelling dat alle mensen streven naar geluk verbonden met de vragen waaruit dat geluk eigenlijk bestaat en hoe het kan worden bereikt. Ook Spinoza stelt zich deze vraag en verbindt deze met een onderzoek naar de menselijke emoties. De primaire betekenis van geluk in zijn filosofie is blijdschap, dat Spinoza in het derde deel van zijn *Ethica*, dat handelt over de menselijke emoties, als volgt definieert: "blijdschap is een passie waardoor de geest tot een grotere volmaaktheid overgaat". Als we blij zijn, en ons dus gelukkig voelen, voelen wij ons beter en hebben wij ook meer energie. Deze vorm van geluk heeft zowel een subjectieve als een objectieve component, en een lichamelijk en geestelijk aspect. Tegenover deze passie staat die van de droefheid waarmee we tot een mindere volmaaktheid overgaan. We voelen ons slechter en hebben minder energie. Wij zijn dus ongelukkiger.

Typerend voor Spinoza's emotieleer in het derde deel van zijn *Ethica*, is de opbouw vanuit de twee grondpolen blijdschap en droefheid. Doordat wij onderhevig zijn aan onze emoties zwenken we voortdurend heen en weer tussen beide polen.¹ Alle emoties die Spinoza bespreekt, hebben deze tweeledige structuur en treden in paren op, bijvoorbeeld: liefde en haat, hoop en vrees en zelfoverschatting en zelfonderschatting. Van een duurzaam geluk op zuiver emotionele grondslag kan geen sprake zijn. Spinoza vergelijkt het gemoed van de passionele mens met de golven van de zee, die opgezweept door de wind van hot naar her gedreven wordt. Het is duidelijk dat zo iemand geen duurzaam geluk kan vinden.

Hoe kan iemand dan wel duurzaam geluk vinden? Een voorwaarde is dat we afstand nemen tot onze emoties door reflectie. Dit betekent dat we onze emoties, en de erbij behorende gedachten, als het ware vanaf een afstand gadeslaan. Dit is een meditatieve praktijk die we ook kennen bij oosterse filosofieën als het boeddhisme. Deze afstand tot de emoties typeert Spinoza als de werking van de menselijke rede. Hij beschrijft de rede in zijn jeugdwerk *Verhandeling over de verbetering van het verstand* als een vorm van helder nadenken en dóórdenken. Hij overweegt welke weg hij moet inslaan om tot een bestendig geluk te komen en vraagt zich af of hij zich moet richten op rijkdom, genot, eer of een ander doel dat hem meer zekerheid verschaft. Opmerkelijk is dat het nadenken hierover al een grote troost is voor hem. Het is weliswaar meer beschreven, denken als troost voor iemand die zich in een existentiële crisis bevindt. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het bekende boek van Boëthius uit de vijfde eeuw na Christus *De vertroosting van de filosofie* dat tot aan de moderne tijd doorgewerkt heeft.

Dit is nog maar een eerste begin. In dezelfde verhandeling constateert Spinoza dat hij wel ernstig kan nadenken, maar toch niet zomaar in staat was alle ijdele hebzucht, wellust en eerezucht van zich af te zetten. Er moet dus nog een hele, vrij steile weg worden afgelegd om tot gemoedsrust te geraken. Deze gemoedsrust, als rust in zichzelf, vormt overigens wel de basis van een meer blijvend geluk, want een onrustig gemoed frustreert ons streven naar helder nadenken alswel de filosofische zoektocht naar blijvend geluk.

Bevrijding door inzicht

Aan het begin van het vierde deel van zijn *Ethica* stelt Spinoza vast dat de kracht van onze emoties zo groot is dat de rede, oftewel het heldere denken, er vaak niet tegen opgewassen is. Hij noemt dit de menselijke machteloosheid. Hij karakteriseert deze met een uitspraak van de Romeinse dichter Ovidius: “Wel zie ik het betere en prijs het; toch jaag ik het slechtere na”. Het komt er dus op neer dat onze redelijke inzichten het vaak moeten afleggen tegen de kracht van onze verlangens en emoties. Wij begrijpen wel wat echt nuttig voor ons is, maar kunnen dit inzicht niet in praktijk brengen. Hoe kan onze rede nu aan kracht winnen om de emoties te weerstaan? De rede spiegelt ons weliswaar een aantal voorschriften voor wat betreft het handelen, maar hoe slagen wij erin deze in praktijk te brengen? Een middel daartoe is veelvuldige oefening. Filosofische ethiek wordt in dat geval

Spinoza vergelijkt het gemoed van de passionele mens met de golven van de zee, die opgezweept door de wind van hot naar her gedreven wordt.

een vorm van (zelf)opvoeding, een gedachte die al in de antieke filosofie volop aanwezig is. Door oefening verkrijgen we een zekere gesteldheid of *habitus* waardoor we onze redelijke inzichten geleidelijk kunnen integreren in onze levenswijze. In de eerste twintig stellingen van het vijfde deel van zijn *Ethica* bespreekt Spinoza een aantal manieren die, bij toepassing in ons dagelijks leven, langzaam de kracht van onze rede doen toenemen en de kracht van onze verlangens en emoties verminderen. Hij zet daarbij al zijn kaarten op de kracht van het heldere denken en doet daarbij geen beroep op de wil die in vrijheid voor het goede zou kiezen door bijvoorbeeld te handelen volgens de categorische imperatief zoals Kant dat beschrijft in zijn plichtethiek. De vrije wil is een illusie volgens Spinoza en leidt tot allerlei stichtelijk en ineffectief moralisme. Het socratische adagium ‘kennis is deugd’ zou Spinoza wel onderschrijven. Alleen kan kennis pas deugd zijn als ze ook een innerlijke kracht vertegenwoordigt.

Weg naar geluk

Filosofie, als discipline, impliceert een vorm van begrijpen. Door onze eigen emoties en verlangens te begrijpen vorderen we langzaam op de weg naar een meer duurzaam geluk. Dit streven naar begrip eindigt in het besef van de oneindige werkelijkheid die Spinoza aanduidt met de aloude naam van God. Dit is het punt waarin alle vormen van begrip samenkomen, want God is een werkelijkheid die in zichzelf is en door zichzelf begrepen wordt. Ons begrip is dus uiteindelijk gegrond in de kenbaarheid van God. De weg die leidt naar zelfkennis mondt zo uit in kennis van God als de uiteindelijke grond van alles, inclusief onszelf. Dit begrip is de hoogst mogelijke vorm van kennis. Spinoza noemt haar het intuïtieve weten.² Deze gaat gepaard met een duurzame vorm van blijdschap en geluk die Spinoza aanduidt met de naam gelukzaligheid, oftewel *beatitudo*.

Spinoza ziet deze weg naar een duurzaam geluk als een vorm van bevrijding met een tweevoudig karakter. Zij is zowel gradueel als onmiddellijk. Om met dit laatste te beginnen, alle heldere en welonderscheiden gedachten vormen een onmiddellijk inzicht. Spinoza illustreert dit met een voorbeeld uit de wiskunde, namelijk de evenredigheidsregel oftewel $1:3=3:X$. Wij kunnen onmiddellijk inzien dat X negen moet zijn. Wiskundige inzichten hebben dus een onmiddellijkheidskarakter dat op het niveau van het individu het pas na verloop van tijd verkregen wordt. Hetzelfde geldt voor de filosofische reflectie. Daarom heeft de

bevrijding van de mens via filosofische reflectie ook een gradueel karakter.

Daarom wordt de vraag hoe onze rede de emoties en verlangens kan leren kennen en beheersen. De kracht van onze rede neemt toe naarmate wij onze emoties beter leren kennen. Met name de emoties die een vorm van droefheid zijn, zoals haat, jaloezie en minachting dienen wij beter te leren kennen. Deze emoties zijn niet alleen schadelijk voor onszelf, maar ook voor onze verhouding tot de medemens. Zij vormen de bron van tal van conflicten die ons leven onaangenaam maken. Deze conflicten doen zich zowel voor op individueel niveau als op het niveau van de samenleving en de politiek. Nu stelt Spinoza dat droefheid door kennis verdwijnt. Er is sprake van de vreugde van het inzicht die de droefheid, eigen aan de schadelijke passies, doet verdwijnen. De Franse Spinozakenner Alexandre Matheron stelt dan ook: “de rede is nooit droef”.

Spinoza’s therapie

Met het inzicht in de oorzaken van de droefheid verdwijnt ook het karakter van het emotionele leven en de heen- en weerzwenking van ons gemoed. De blijdschap blijft over in de vorm van een combinatie van gemoedsrust en vreugde. We houden niet op met het zijn van emotionele wezens, want emotionaliteit en verlangen blijven onderdeel van onze kwetsbare condition humaine, maar we raken minder gemakkelijk in de ban ervan. We zijn beter in staat om helder na te denken en onszelf, anderen en de wereld in zijn geheel te begrijpen vanuit de eeuwigheid.

Hannah Arendt benadrukt in het eerste deel van haar boek *Het leven van de geest* dat elk denken een vorm van nadenken is. Eerst gebeurt er iets en daarna gaan we erover denken. Ook met onze emoties is dit het geval; eerst zijn we blij of verdrietig en daarna komt de reflectie. Bij Spinoza is er echter niet alleen sprake van een nadenken, maar ook van een voordenen dat beschouwd kan worden als een vorm van preventie. Een situatie kan bijvoorbeeld bepaalde emoties oproepen, zoals het moeten ondergaan van beledigingen. Door er op een redelijke manier

mee om te gaan, oefen je in een houdingen. Je moet dus niet haat met haat vergelden, maar kijken naar de oorzaak van deze haat. Spinoza’s ethiek heeft dus een dubbelkarakter; het is zowel een vorm van nadenken als van voordenen. Als een soort therapie leidt het tot begrip van het verleden. Tegelijkertijd biedt het handvatten voor de toekomst. Onze levensloop is ook wel te vergelijken met een labyrint en de rede is de draad van Ariadne die ons door dit labyrint moet leiden. Door helder te denken, vinden we geleidelijk onze weg door het labyrint naar een eindpunt van gelukzaligheid in de vorm van de verstandelijke liefde tot God.

Waar geluk

Nu kom ik toe aan wat Spinoza onder bestendig geluk verstaat zoals hij het verwoordt aan het begin van de *Verhandeling over de verbetering van het verstand*: “Nadat de ervaring mij al geleerd had dat alles wat zich in het dagelijks leven voordoet ijdel en futiel is, - immers ik zag in dat alles waarvoor ik bang was en waarom ik mij zorgen maakte, uit zichzelf noch goed noch kwaad is behalve voor zover ons gemoed erdoor bewogen wordt - heb ik ten langen leste besloten om na te gaan of er iets is dat waarlijk goed is, waaraan men ook deel kan hebben, en dat bovendien zodanig is dat het de ziel raakt op een wijze die al het andere doet vergeten, ja of er iets is dat, eens gevonden en verworven, mij tot in eeuwigheid en zonder onderbreking de hoogste blijdschap zou geven”. Uit deze passage blijkt dat Spinoza de lat erg hoog legt. Is het wel mogelijk een eeuwig geluk te ervaren in ons zo kwetsbare bestaan en hoe ziet dat geluk er dan uit? Bovendien, wordt onze menselijke existentie niet principieel getekend door tijdelijkheid en vergankelijkheid? Hoe kan deze belofte van een eeuwig geluk dan ooit worden ingelost? Op deze vragen geeft Spinoza een antwoord in de laatste twintig stellingen van het vijfde deel van zijn *Ethica*. Hierin beschouwt hij de dingen vanuit het oogpunt van de eeuwigheid.

Dit slotdeel roept, ook onder Spinoza-kenners, veel vragen op. Kennelijk is het niet gemakkelijk de dingen te beschouwen vanuit de tijdloze eeuwigheid. Wij zijn

De vrije wil is een illusie volgens Spinoza en leidt tot allerlei stichtelijk en ineffectief moralisme.

immers wezens die leven in de tijd. Daardoor hebben wij een perspectief van directe ervaring en herinnering dat ook wel onze innerlijke biografie genoemd kan worden. Wijzelf zijn niet de auteur van ons levensverhaal, want wij worden door tal van uitwendige factoren, waarvan andere mensen wellicht de belangrijkste zijn, bepaald. Toch kunnen wij een actor, iemand die handelt op basis van inzicht, worden in ons levensverhaal. Onze vrijheid en ons geluk zijn gelegen in deze verbinding van onze kennis en ons handelen. Het inzicht, dat verbonden is met ons handelen, krijgt de overhand ten opzichte van de van buitenaf ondergane emoties en verlangens. Bovendien ligt het hoogst bereikbare inzicht de kennis van God en dat gaat gepaard met blijdschap en liefde. In dat geval zien we niet alleen in dat wij als afhankelijke wezens met alles verbonden zijn. Wij zien ook in dat dit verbonden zijn verankerd is in God waarzonder niets kan zijn noch begrepen kan worden. Dit intuïtieve weten is door sommigen mystiek genoemd. Hoewel dit woord veel misverstanden kan oproepen, doordat er vele vormen van mystiek bestaan, is deze term te gebruiken als men er een puur rationele mystiek zonder geloof of openbaring onder verstaat.

De dingen en onszelf beschouwen vanuit de eeuwigheid verschaft het soort van vreugde waarvan in de aangehaalde passage uit de *Verhandeling over de verbetering van het verstand* sprake is. Maar de weg ernaartoe is steil en wordt door velen veronachtzaamd, zo besluit Spinoza zijn *Ethica*. Bovendien kent deze weg tal van hindernissen en blokkades die gedurende onze levensloop opduiken zoals de fixerende werking van sterke, schadelijke emoties en verlangens. Deze hindernissen en blokkades worden zeer gedetailleerd behandeld in het derde en vierde deel van de *Ethica*. Onze levensreis naar een duurzaam geluk vereist veel oefening en reflectie. Het is de moeite waard Spinoza's beschouwingen over de menselijke emoties in het derde en vierde deel te bestuderen, omdat we al lezende veel van onszelf erin zullen herkennen. De stellingen over de emoties lijken heel algemeen geformuleerd, maar zij zijn gemakkelijk toe te passen op het eigen leven.

Sociale en politieke context

Dit streven naar geluk is altijd ingebed in een sociale en politieke context. Het gaat dus niet alleen om een individueel proces van bevrijding. Het gaat om het scheppen van goede sociale en politieke voorwaarden voor dit proces.³ Spinoza heeft dit in zijn politieke werken, zijn *Theologisch-Politiek Traktaat* en zijn *Politieke verhandeling* verder

Onze levensreis naar een duurzaam geluk vereist veel oefening en reflectie.

uitgewerkt. Zowel vrijheid van denken als vrede en veiligheid zijn belangrijke grondvoorwaarden voor het welslagen van het streven naar geluk. Hiervoor heb ik de filosofie een bevrijdingsproces genoemd dat zowel een gradueel als een onmiddellijk karakter heeft en

dat bovendien een heel mensenleven beslaat. In dit graduele proces kunnen op bepaalde bevoorrechte momenten inzichten met een onmiddellijkheidskarakter optreden. In de oudheid vormde het contemplatieve leven de kroon op het actieve leven. Helaas is in onze moderne, jachtige tijd vaak weinig ruimte voor contemplatie. De balans lijkt doorgeslagen naar een leven vol afleiding en verstrooiing door veelvuldige prikkels of allerlei soorten van activisme. Wellicht moet de contemplatie weer iets van die oude rechten, die Spinoza's filosofie volop honoreert, herwinnen. Zo kan contemplatie en actie meer in evenwicht worden gebracht.

Conclusie

De vraag naar het goede en gelukkige leven is een oude vraag van de antieke filosofie die door Spinoza in de vroegmoderne tijd wordt hernomen en uitgewerkt. Het is interessant om te bestuderen hoe hij op deze vraag ingaat, uitgaande van een behandeling van de menselijke emoties in het derde deel van zijn *Ethica*. Spinoza was zich terdege bewust van de kracht van emoties en verlangens. Hij zocht naar middelen om ze te verzoenen met de rede als vermogen tot reflectie. Het is de moeite waard om zijn emotieleer te bestuderen, omdat we er veel van onszelf in kunnen herkennen. Ook zijn meditatie technieken, uiteengezet in de eerste twintig stellingen van het vijfde deel, zijn de moeite van het bestuderen waard. Zij zijn gericht op een bepaalde omgang met emoties en de bijbehorende gedachten waardoor zij enige verwantschap vertonen met meditatieoefeningen uit oosterse filosofie zoals het boeddhisme. Het streven naar geluk plaatst Spinoza uitdrukkelijk in een sociale en politieke context, omdat het streven van het individu alleen kan slagen als het ingebed is in een menselijke gemeenschap waarin mensen samenwerken en elkaar helpen. In zijn filosofie wordt een balans gevonden tussen het actieve en contemplatieve leven waarin beide aspecten elkaar bevruchten.

.....
1 Zie hiervoor ook het artikel van Hannah Laurens

2 Zie hiervoor ook het artikel van Henri Krop

3 Zie hiervoor ook het artikel over Spinoza's sociale filosofie van Yoram Stein

Georg Wilhelm Friedrich Hegel:

“Spinoza is het hoogtepunt van de moderne filosofie; het is spinozisme of geen filosofie. Wanneer men begint te filosoferen, moet men in de eerste plaats spinozist zijn.”

Georg Christoph Lichtenberg:

“Spinoza heeft de grootste gedachten gedacht die ooit in een mensenhoofd zijn opgekomen.”

Johann Wolfgang von Goethe:

“De geest die zo beslissend op mij heeft ingewerkt en die op mijn hele manier van denken een enorme invloed heeft gehad, is die van Spinoza.”

Friedrich Nietzsche:

“Mijn eenzaamheid is nu tenminste een tweezaamheid, ik ben totaal verrukt, ik heb een voorganger!”

Bertrand Russell:

“Spinoza is de edelste en beminlijkste van de grote filosofen.”

Albert Einstein:

“Ik geloof in de God van Spinoza, die zichzelf openbaart in de harmonieuze wetmatigheid van de wereld, niet in een God die zich bezighoudt met het lot en de daden van de mensheid.”

Louis Althusser:

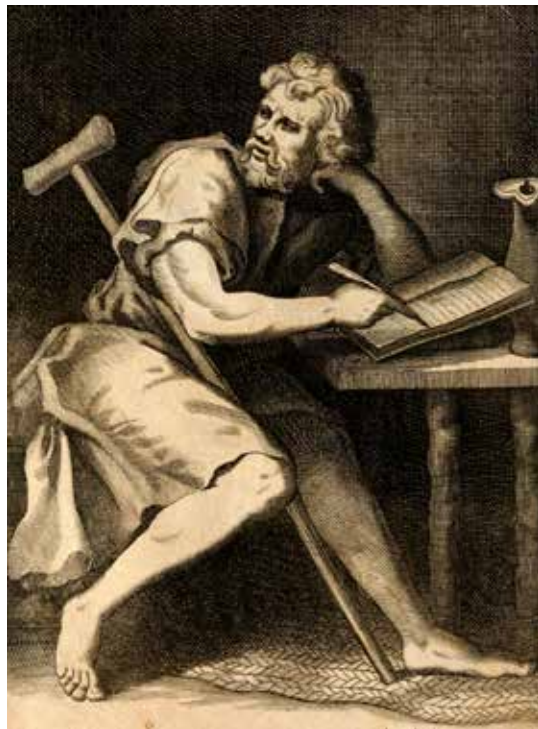
“De filosofie van Spinoza was in die mate een ongekende theoretische revolutie in de geschiedenis van het denken, dat we Spinoza als de enige directe voorvader van Marx kunnen beschouwen.”

Gilles Deleuze:

“Spinoza is de prins onder de filosofen.”

Spinoza en de antieke filosofen

Filosofie als levenskunst

In Stelling 10 van deel 5 van de *Ethica* suggereert Spinoza dat er een mogelijkheid is om ons te wapenen tegen “slechte gevoelens”, zoals haat en angst. Specifiek lijkt Spinoza te zinspelen op memorisatieoefeningen die we in de antieke wereld ook tegenkomen bij de stoïcijnen, maar zeker ook bij de epicureeërs.¹

door Pablo M. Lamberti

Spirituele oefeningen

Memorisatie (Gr. mnēmē) is een van de categorieën van spirituele oefeningen die de classicus en filosoof Pierre Hadot onderscheidt in zijn duidingen van de antieke filosofie. In de strijd tegen de innerlijke onrust en begeertes, en de drang om te leven en te overleven, ontwikkelden de Ouden een krachtig instrument of ‘wapen’ om aanvallen of episodes van zwakte af te weren. Zo houdt Marcus Aurelius zichzelf voor dat hij in het toepassen van de stoïcijnse principes moet zijn als een bokser, en niet als een gladiator:

*Die kan het zwaard waarvan hij zich bedient immers neerleggen en weer oppakken, maar de [bokser] heeft zijn hand altijd tot zijn beschikking en hoeft er alleen maar een vuist van te maken.*²

Voorbeelden van principes om op terug te vallen zijn: het idee dat er buiten de morele keuze geen goed of slecht bestaat; gebeurtenissen niet willen sturen maar volgen; niets als persoonlijk bezit beschouwen maar vasthouden aan het enige wat echt van ons is, namelijk de deugd; en alles overlaten aan de voorzienigheid en aan het lot.

Zakboekje

Het idee was om dergelijke uitgangspunten altijd bij de hand te hebben. Het is immers makkelijker om goede vooremens te maken dan je eraan te houden. Vandaar dus ook de Griekse titel van Epictetus’ Zakboekje: *Encheiridion*, wat letterlijk ‘in de hand passend’ of ‘bij de hand’ betekent. En vandaar dus ook dat men in de categorie van memorisatie soms ook spreekt van oefeningen in paraatheid.

Op het moment dat je zo’n waarheid oefende, vanuit een radicale ernst en diepe innerlijke behoefte om jezelf te verbeteren in de vorm van individuele, specifieke, regelmatige en geplande handelingen, ging men ervan uit dat deze zich zou manifesteren als een existentiële resolutie. Deze herkende je aan een algemene levenshouding of innerlijke dispositie waarbij de fundamentele waarheid als het ware de wacht hield in het onderbewuste, om van daaruit, als een situatie daarom vroeg, spontaan of opzettelijk boven water te komen.

Een memorisatieoefening was een reflectie op en innerlijke acceptatie van een bepaald dogma.

innerlijke acceptatie van een bepaald dogma. Je kon immers van alles uit het hoofd leren, maar in spiritueel opzicht maakt dat niet noodzakelijk een verschil.

Alleen door je te vereenzelvigen met de implicaties die uit een dogma volgden, kon dat dogma bijdragen aan je gemoedsrust. En om dat te bewerkstelligen was het noodzakelijk om dagelijks te oefenen, of in de woorden van Spinoza, om vaste levensregels uit het hoofd te leren – zoals haat met liefde overwinnen en niet te vergelden met haat, of angst overwinnen met moed en tegenwoordigheid van geest – “en ze voortdurend toe te passen op de individuele zaken die we regelmatig tegenkomen in het leven”.³

In het voortdurend toepassen zit tegelijk ook de oefening. Filosofie is zo gezien niet slechts een abstracte gelegenheid, maar een levenshouding met bijbehorende existentiële praktijk.

1 “Zolang wij niet door hartstochten worden gekweld die met onze natuur strijden, zijn wij in staat de lichamelijke aandoeningen overeenkomstig hun relatie met het verstand ordelijk te rangschikken.” vertaling Henri Krop 2002
2 Marcus Aurelius, Meditaties xii.9, p. 195
3 5 §10

Stellan Skarsgård (l) en Rupert Graves in *God on Trial* (2002)

Spinoza's filosofie van het kwaad

Film en Filosofie: God on Trial (2008)¹

Het concept van Film en Filosofie is simpel: je bespreekt met leerlingen de film voor door middel van drie kijkvragen, je kijkt met leerlingen een filosofische film (bij voorkeur bij je lokale filmtheater) en tot slot bespreek je de drie nakijkvragen na.

door Niels Hexspoor

God on Trial

Dit lesidee betreft een Film en Filosofie over de film *God on Trial* (2008)² van Frank Cottrell-Boyce die gebaseerd is op het toneelstuk *The Trial of God* van Elie Wiesel. De film speelt zich af tijdens de Tweede Wereldoorlog in Auschwitz. De Joodse gevangenen berechten God omdat hij zijn verbond met het Joodse volk heeft verbroken door de Duitsers toe staan om hen uit te roeien.

De rechtszaak die in de film in barakken van Auschwitz wordt gehouden, roept een aantal belangrijke filosofische vragen op, zoals: wat verstaan we eigenlijk onder God? Heeft de mens een vrije wil om te kiezen voor het goede? Waarom straffen we mensen eigenlijk? Laat dit nu net het soort vragen zijn waarbij Spinoza een uitstekende gespreks-partner vormt.³

Quid sit Deus?

In zijn antwoord op de vraag wie God eigenlijk is, maakt Spinoza een onderscheid tussen de God van het Schrift en de God van de filosofie. De God van het schrift is een persoonlijke God die om mensen geeft, aan wie je je gebeden kunt richten en voor wie je kunt dansen. De God van de filosofie is volgens Spinoza een perfecte, goede, alwetende en almachtige God, die niet alleen de wereld geschapen heeft, maar ook voortdurend betrokken is bij zijn schepping. Alles wat bestaat, bestaat in God en is een uiting van God. Spinoza stelt God dan ook gelijk aan de natuur. Hiermee geeft Spinoza ook direct een antwoord op de tweede vraag. Als God alwetend, goed en almachtig is, dan gebeurt er ook niks zon-

Een keiharde morele veroordeling is niet nodig, want ook deze arme drommel kon blijkbaar niet anders.

God is de oorzaak van alles en dus ook van Auschwitz.

der dat het tegen de wil van God in gaat. Als alles een uiting is van God en veroorzaakt

wordt door de ijzeren wetten van de natuur, dan is er geen plaats meer voor de vrije wil. God is de oorzaak van alles en dus ook van Auschwitz. Het absolute kwaad kan dan ook niet meer bestaan, omdat God ook de oorzaak van het vernietigingskamp is. Er bestaat alleen nog een relatief kwaad: iets wat wij mensen als kwaad zien.

Mag je mensen straffen?

Wanneer God voortdurend betrokken is bij zijn schepping en alles in God bestaat, en er dus geen vrije wil bestaat, dan hadden Hitler, Himmler, Eichmann en de Kapo in *God on Trial* dus ook niet anders gekund. Is het dan wel eerlijk om ze te veroordelen en/of te straffen? Het feit dat een misdadiger niet anders had gekund, omdat hun daden veroorzaakt worden door weer andere oorzaken, houdt een relativering in. Een keiharde morele veroordeling is daarom niet nodig, want ook deze arme drommel kon blijkbaar niet anders. Tegelijkertijd betekent dit niet dat straffen onnodig is. De straf is zelf een oorzaak en gevolg in een causale keten die leidt tot ander gedrag.

Op basis van deze drie kernconcepten van Spinoza (God als oorzaak van alles, de vrije wil als een illusie, en straf zonder morele veroordeling) komen we tot de volgende drie kijkvragen bij de film: Welke opvattingen van God spelen er in de film? Komen deze opvattingen overeen met die van Spinoza? Welke van deze opvattingen van God vind je het beste? En waarom?

Als God de oorzaak is van alles en God de Joden heeft verlaten, hebben oorlogsmisdadigers dan nog een vrije wil? Heeft de mens überhaupt een vrije wil?

Als de mens geen vrije wil heeft, is veroordeling en straf dan wel terecht?

-
- Deze les is een onderdeel van een interdisciplinaire keuzemodule voor de 2e en 3e klas over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de filosofie van het kwaad. Als filosofiedocent kun je deze lesbrief gebruiken in het kader van antropologie (bestaat de vrije wil?), ethiek (wat is het kwaad?) of metafysica (wie is God?) gebruiken. Doordat de film over een gebeurtenis in de Tweede Wereldoorlog gaat, is een samenwerking met het vak geschiedenis van harte aanbevolen.
 - Cottrell-Boyce, F. (2008). *God on Trial*. BBC.
 - Belangrijke bronnen voor Spinoza's opvatting van het kwaad zijn: Spinoza, B. (2012). *Brieven over het kwaad. De correspondentie tussen Spinoza en Van Blijenbergh*. Amsterdam: Wereldbibliotheek; Spinoza, B. (2024) *Ethica*. Amsterdam: Boom Uitgevers.

Spinoza lezen op vakantie

De laatste oorspronkelijk in het Nederlands geschreven biografie is *Spinoza: beeldenstormer en wereldbouwer* van **Theun de Vries** (Gottmer, 1972, laatste herdruk 2003). De marxist Theun de Vries schets Spinoza als een denker tussen de klassen. Hij geeft aandacht aan het politieke denken en ook de korte weergave van de *Ethica* is goed van opzet. Standaard is nu van **Steven Nadler**, *Spinoza: A Life* (Cambridge University Press, 1999; de Nederlandse vertaling is nu alleen tweedehands). In 2023 verscheen van **Jonathan Israel** *Spinoza, Life and Legacy* (Oxford University Press) met zijn 1344 bladzijden op zijn minst qua omvang niet te overtreffen. De vertaling zal naar verwachting volgend jaar gereed zijn. Dit jaar van **Ian Buruma** *Spinoza: Freedom's Messiah* (Yale University Press, 2024), een geëngageerde biografie, die vlot leest.

Spinoza's werken

De meeste werken zijn voorhanden in een uitgave van de Wereldbibliotheek. Van de *Ethica* is er in deze reeks de oude vertaling van Nico van Suchtelen. Moderne vertalingen zijn er echter sinds 2002. Om de *Ethica* voor de moderne lezer toegankelijker te maken, schreef **Erwin Nielsen** *Spinoza's Ethica: samenvatting* (U2pi, 2021). Eenzelfde verlangen, Spinoza's filosofie toegankelijk en actueel te maken, dreef **Dirk Noordman** tot het schrijven van *Spinoza in het Torentje: Wat de politiek kan leren van Spinoza's*

Politiek Traktaat (Wereldbibliotheek, 2024) – met Spinoza in de rol van adviseur van de premier.

Spinoza's filosofie

Even geen zin om in de zomervakantie zware filosofische kost tot je te nemen, maar toch nieuwsgierig naar de filosofie van Spinoza? Veel mensen komen tot Spinoza's filosofie door het lezen van de roman *Het raadsel Spinoza* (Balans, 2014) van de romancier en psychiater **Irvin D. Yalom**, waarin het verhaal over Spinoza's leven wordt afgewisseld met een verhaal over de nazi-ideoloog Alfred Rosenberg. Het raadsel betreft de vraag waarom de nazi zo geïnteresseerd was in de filosofie van de Amsterdamse Jood?

Wat veel mensen ook tot Spinoza brengt, is *Het gelijk van Spinoza: vreugde, verdriet en het voelende brein* (Wereldbibliotheek, 2019) van de Amerikaanse neurowetenschapper **Antonio Damasio** die laat zien dat Spinoza gelijk had om te stellen dat niet de geest is, of de hersenen, maar dat het lichaam denkt.

Voor wie de drempel naar het zelflezen van Spinoza's werken zelf te hoog is, biedt het boek van de in 2016 gestorven zeer enthousiaste pleitbezorger van Spinoza's filosofie in Nederland, oud-predikant **Jan Knol**, *En je zult spinazie eten; aan tafel bij Spinoza, filosoof van de*

blijvende blijdschap (Wereldbibliotheek, 2006) een opstapje. Ook de andere boeken van Knol zijn aan te bevelen, inclusief zijn vertaling van Spinoza's jeugdwerk *Korte verhandeling over God, de mens en zijn geluk*.

Wim Klever heeft veel betekend voor het Spinoza-onderzoek in Nederland. Al zijn boeken zijn interessant, maar voor de filosofiedocent die meer wil weten over Spinoza's filosofie zijn met name deze twee boeken aan te raden. Ten eerste *Spinoza classicus: antieke bronnen van een modern denker* (Damon, 2005) over, zoals Klever het formuleert, 'welke schrijvers uit de oudheid Spinoza's geniale brein mede hebben geprogrammeerd'. Ten tweede *Mannen rond Spinoza (1650-1700): presentatie van een emanciperende generatie* (Hilversum Verloren, 1997) dat uitlegt dat Spinoza's filosofie, anders dan een hardnekkig romantisch beeld het wil hebben, niet het product was van een eenzaam genie, maar dat deze mede gevormd werd door de geniale vrijgeesten waar Spinoza zich mee omringde.

Herman de Dijn, éminence grise van de Vlaamse filosofie heeft, als je ze kunt vinden in tweedehandsboekwinkeltjes of in de bibliotheek, meerdere zeer aan te bevelen inleidingen en commentaren op Spinoza's filosofie geschreven. Zijn laatste boek *De andere Spinoza: de twee wegen naar geluk* (2020) toont dat Spinoza niet alleen kritisch over religie dacht, maar ook een positieve invulling geeft aan het oude Bijbelse geloof.

P.-F. Moreau, *Spinoza en het Spinozisme, een inleiding* (Damon, 2004, tweedehands, is nog wel in de winkel verkrijgbaar in het Franse origineel) biedt een instructief overzicht in kort bestek van Spinoza's leven, werken, denken, thema's en invloed. De thema's worden mooi behandeld aan de hand van 'figuren, plaatsen en principes'.

Miriam van Reijen, gepromoveerd op Spinoza, heeft veel gedoceerd en lesgegeven over hoe je met name Spinoza's leer van de passies kunt

toepassen in het dagelijks leven. Haar inleiding met de prachtige titel *Spinoza, de geest is gewillig, maar het vlees is sterk* is helaas alleen nog tweedehands te krijgen.

Tinneke Beeckman geeft in *Door Spinoza's lens* (Pelckmans. Klement, 2012) weer wat de waarde van Spinoza's filosofie is voor haar en voor ons door deze filosofie te belichten vanuit zes perspectieven: vrij debat en geloof, revolte, politiek en moraal, meditatie, Darwins evolutietheorie en seksualiteit.

De onvermoeibare pleitbezorger van Spinoza's filosofie, emeritus hoogleraar Franse literatuur, **Maarten van Buuren**, heeft nu meerdere uiterst leesbare boeken over Spinoza op zijn naam staan. Zijn eerste boek *Spinoza, vijf wegen naar de vrijheid* (Ambo/Anthos, 2016) heeft hij later kort samengevat in *De essentie van Spinoza* (ISVW, 2018). Maar daar liet Maarten het niet bij. Het jaar daarop publiceerde hij *Spinoza: zijn filosofie in 50 sleutelwoorden*, en daar voegde hij in 2021 nog het hierna gerecenseerde boek over Spinoza en de kwantumfysica aan toe.

Hans Ulrich, oud-docent geschiedenis en journalist heeft met *Spinoza en zijn tijd: Spinoza voor jong en oud* (Palmslag, 2023) een handzaam boekje geschreven, waarin hij de lezer achtereenvolgens kennis laat maken met de zeventiende-eeuwse Republiek waarin Spinoza leefde, het *Theologisch-Politiek Traktaat*, Spinoza's God, zijn wetenschap van de emoties en uiteindelijk zijn weg naar vrijheid en geluk.

Onlangs verscheen van **Fred Neerhoff & David Bakker** *De natuur als wetgever: een spinozistische maatschappijvisie* (de Brouwerij, 2024), een pleidooi om de politiek niet langer te baseren op de godgelovige Erasmus en Kant, maar op de realisten, Machiavelli en Spinoza. Maar wil je toch op vakantie met de *Ethica*, dan is het aan te bevelen om ook *Spinoza's Ethics: An Edinburgh Philosophical Guide* van **Beth Lord** mee in je koffer te nemen. (Edinburgh University Press 2010). Weliswaar in het Engels, maar niet zo dik en wel een hele fijne gids op die moeizame reis.

Uitnodiging Zomercursus 22 t/m 25 juli 2024

De zin van het leven: de betekenis van Spinoza's filosofie voor ons

Wat is de zin van ons bestaan? Waarom is het leven waard geleefd te worden? Deze vraag veronderstelt dat er een zin of doel van het bestaan zou zijn, terwijl de huidige wetenschappen leren dat het universum zonder structuur is, dat wij daarin alleen orde kunnen aanbrengen en dat onze aanwezigheid van geen belang is.

Toch ontkomen wij mensen er niet aan om op zoek te gaan naar betekenis en doel. Kan Spinoza's filosofie, die immers niet alleen bedoeld is als inzicht in de natuur, maar ook als een praktische leidraad voor het leven, ons hierbij helpen?

Wat is precies Spinoza's levensfilosofie? Hoe hangt deze samen met zijn duiding van het universum? En zijn zijn wereldbeeld en levensfilosofie nog bruikbaar voor ons? In de zomercursus gaan wij aan de hand van lezingen, film en een wandeling met elkaar in gesprek over deze en andere vragen. Wij doen dat door te kijken in hoeverre Spinoza's levensfilosofie nog te rijmen valt met de huidige stand van de natuurwetenschap, het denken over de levende natuur, en over de mens.

Sprekers zijn:

Henri Krop: Spinozistische zingeving in historisch perspectief

Margot Brouwer: Over wetenschap, Spinoza en zingeving

Yoram Stein: Over de conatus, een sleutelbegrip in Spinoza's filosofie

Paul Juffermans: Spinoza's visie op het goede leven

Clare Carlisle: Spinoza's religie (Engelstalig)

Mirjam Broes: De diagnose van Spinoza vanuit het perspectief als arts

Ronald van Raak: *Spinoza, de vrijheid en ons ongemak*, Spinoza's antwoorden voor een betekenisvolle politiek

Dick de Vos: gidst ons op een filosofisch-biologische wandeling door de levende natuur

Documentaire: de vermaarde bioloog Henri Atlan over het belang van Spinoza's denken

Locatie: Conferentiehôtel Ernst Sillem Hoeve, Soestdijkerweg 10-B, Den Dolder

Kosten: voor leden van de VHS: één persoonskamer volpension € 790; twee persoonskamer volpension € 650 pp; zonder logies en ontbijt, maar wel inclusief lunches en diner € 445. Niet-leden betalen € 50,00 extra.

Aanmelding door een mail te sturen naar ledensecretaris@spinozahuis.nl